

מיץ ענבים תחת השמש: ייצור יין בתקופה האסלאמית הקדומה בארץ ישראל*

הגית נול

מבוא

כותרת המאמר עשויה להתפרש כדבר והיפוכו. הנחה מקובלת היא שהאסלאם אוסר על שתיית יין, ולכן ייצורו בארץ ישראל נפסק לאחר שהערבים כבשו אזור זה והביאו עמם את האסלאם, כלומר מן המאה השביעית לספירה. תומכת בכך העדות הארכיאולוגית של גיתות יין וקנקנים לשינוע יין (אמפורות), אשר שימושם מתוארך בספרות לכל המאוחר עד המאה השמינית. מאמר זה מטיל ספק בהנחת היסוד ובטיעונים המשמשים כדי לתמוך בה. כדי לברר את החלק הראשון של ההנחה – האסלאם אוסר על שתיית יין – עלינו לחקור מהו אותו אסלאם. במילים אחרות, עלינו לבחון אילו טקסטים עוסקים באיסור, או אילו משפטים או אסכולות הטילו אותו; מתי החל האיסור; כיצד נאכף ומי היה כפוף לו – מוסלמים אדוקים, כל המוסלמים או בני כל הקהילות שתחת שלטון מוסלמי. חלקה השני של ההנחה באשר להפסקת ייצור היין נשען בעיקר על הסבר כלכלי. סיבה משוערת אחת להפסקת הייצור היא שמרבית אוכלוסיית ארץ ישראל הייתה מוסלמית או התאסלמה, ולכן לא צרכה יין.¹ סיבה משוערת שנייה היא כי שינויים פוליטיים ודיפלומטיים צמצמו את הייצוא והביאו לקטיעת הקשרים המסחריים עם מרכזים באימפריה הרומית המזרחית (להלן: האימפריה הביזנטית). אלא שידוע מעט מאוד על שיעור התושבים המוסלמים בארץ ישראל במאות הראשונות

* מאמר זה נכתב במסגרת עבודת הדוקטורט שלי באוניברסיטת המבורג (2019), שכותרתה: "Landscaping Early Islam: The History of Settlement in Central Israel during the 7th-11th Centuries through Archaeology, Terminology and Narratives" שטפן היידמן (Heidemann) ודונט והנר (Wehner). אני אסירת תודה לדניאלה טלמון-הלר על קריאת הטייטה וההערות המועילות ולשטפני ברינקמן על הדיונים וההפניות בראשית הדרך. תודתי נתונה גם לפיטר פרקינדרן, ישו דריי, נמרוד הורביץ, סורין חרמון, עוזי ליבנר, זהר עמר, אוריאל סימונסון, אלכס וולמסלי, לקוראים האנונימיים, לחברי מערכת ג'מאעה ולעורכת הלשונית.

1 ראו לדוגמה את הביקורת של דנט על התזה הכלכלית של פירן, שבה הוא מסכים עם ההיגיון כי ייצור היין וייצואו נפסקו: Daniel C. Dennett, "Pirenne and Muhammad," *Speculum: A Journal of Medieval Studies* 23 (1948): 175

לאסלאם, על הגירת מוסלמים לארץ ישראל או על התאסלמות.² לא מן הנמנע כי מרבית האוכלוסייה שמרה על דתה הקודמת, ואם כך, נמשכו מנהגים של ייצור יין ושתייתו שהתקיימו לפני חילופי השלטון, או חילופי דת השלטון.³ גם על הפסקת היחסים עם גורמים באימפריה הביזנטית ידוע מעט. אמנם העדות הארכיאולוגית מרמזת על שינוי מן המאה התשיעית ועל מעבר של קונסטנטינופול לסחור בעיקר עם צפון אירופה,⁴ אך עדויות כתובות מעטות מצביעות על קשרים מסחריים ודיפלומטיים שהתקיימו בין שתי האימפריות.⁵

מחקרים אחדים עוסקים באיסור על צריכת אלכוהול באסלאם או בייצור ובצריכת אלכוהול בימי הביניים המוקדמים באזורים שתחת שלטון שושלות מוסלמיות ("המרחב האסלאמי"). במחקר חלוצי שפורסם ב-1982 בגרמנית, היינה מציג עדויות לייצור יין, שיוקו וצריכתו בכמה תקופות באסלאם בכרוניקות, בספרות גאוגרפית ובשירה. עבודת דוקטור של פיינס עוסקת אף היא בצריכת יין בראשית האסלאם, ובעיקר בפער בין האיסור על צריכת אלכוהול לבין העדויות לצריכתו כפי שבאו לידי ביטוי בספרות הראשונית. קואני פרסמה מחקר נוסף על אלכוהול ושכרות בעיקר בקוראן ובחדית.⁶

- 2 Thomas A. Carlson, "Contours of Conversion: The Geography of Islamization in Syria, 600-1500," *Journal of American Oriental Society* 135 (2015): 791-816; Reuven Amitai, "Islamisation in the Southern Levant after the End of the Frankish Rule: Some General Considerations and a Short Case Study," in *Islamisation: Comparative Perspectives from History*, ed. Andrew C.S. Peacock (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 156-186
- 3 זהר עמר, *גידולי ארץ ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות* (ירושלים: הוצאת יד בן צבי, Gideon Avni, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 206-207
- 4 Joanita Vroom, "From Xian to Birka and Back: Constantinople as a Nodal Point in Long-Distance Contacts During the Early Middle Ages," in *Riches Beyond the Horizon: Long-Distance Trade in Early Medieval Landscapes* (ca. 6th-12th Centuries), ed. Hagit Nol (Turnhout: Brepols, 2021), 149-202
- 5 Hamilton A.R. Gibb, "Arab-Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate," *Dumbarton Oaks Papers* 12 (1958): 219-233
- 6 Peter Heine, *Weinstudien: Untersuchungen zu Anbau, Produktion und Konsum des Wein im arabisch-islamischen Mittelalter* (Weisbaden: Harrassowitz, 1982); Daniel Scott Feins, "Wine and Islam: The Dichotomy between Theory and Practice in Early Islamic History" (PhD diss., University of Edinburgh, 1997); Kathryn Kueny, *The Rhetoric of Sobriety: Wine in Early Islam* (Albany: State University of New York Press, 2001) Eliyahu Ashtor, "An Essay on the Diet of the Various Classes in the Medieval Levant," in *Biology of Man: Selections from the Annales*, eds. Robert Forster and Orest Ranum (Baltimore and London: The Johns

בעברית הקדיש עמר כמה מחקרים לגידול הגפן ולתעשיית היין בארץ ישראל בימי הביניים.⁷ בהקשר רחב יותר, מחקר אנתרופולוגי והיסטורי של צריכת חומרים מסממים וממריצים מדגים את התפקיד שהם ממלאים בתרבויות השונות מצד אחד, ואת השינויים בשיח, הנע בין הכלה להדרה של חומרים אלה לאורך ההיסטוריה, מצד שני.⁸ בעת העתיקה הייתה צריכת יין חלק אינטגרלי מתרבויות הים התיכון והמזרח התיכון, והיה לה מקום מרכזי בשתי דתות שהתפתחו באזור זה – היהדות והנצרות. לפיכך יש המציעים כי האיסור על צריכת יין מסמל "ניסיון מפורש להחיל מערכת קודים תרבותיים חדשה בניגוד ישיר לערכים המבוססים של החברות הוותיקות באזורים שנכבשו בידי האסלאם".⁹ רוב החוקרים מסכימים כי ייצור אלכוהול וצריכתו לא נפסקו בתקופת האסלאם הקדום, על אף האיסור.

בחלקו הראשון של מאמר זה אציג טיעונים מקובלים במחקר על ייצור אלכוהול, מכירתו וצריכתו במאות הראשונות להג'רה, המתבססים על טקסטים בני הזמן. אראה כי אלכוהול לא נזכר רק בקשר ליהודים ולנוצרים, כפי שנטען לפעמים, אלא גם בקשר למוסלמים. בחלק השני של המאמר אעסוק בגיתות היין במרכז הארץ. תחילה אסקור את מצב המחקר ההיסטורי על ארץ ישראל, אסביר את המתודה הארכיאולוגית, ואדון בפרדיגמה הארכיאולוגית המקשרת את הפסקת ייצור היין באזורנו עם הכיבוש הערבי והאסלאם. לאחר מכן אחלק את הגיתות לטיפוסים, אציע להן תיארוך חלופי למן המאה השביעית עד המאה העשירית לספירה, ואציע פרשנות לשימושים שנעשו בהן.

- Hopkins University Press, 1975), 136-145; Michael Decker, "Settlement and Agriculture in the Levant, 6th-8th Centuries," in *Le Proche-Orient de Justinien aux Abbassides*, eds. Antoine Borrut et al. (Paris: Brepols, 2011), 1-6
- 7 עמר, גידולי ארץ ישראל, 100-135; זהר עמר, "תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ושומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף הגפן וייצור היין", מחקרי יהודה ושומרון 4 (1994): 247-261.
- 8 Wolfgang Schivelbusch, *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxicants* (New York: Pantheon Books, 1992); Jordan Goodman, Paul E. Lovejoy, and Andrew Sherratt, eds., *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology* (London and New York: Routledge, 1995)
- 9 Andrew Sherratt, "Alcohol and Its Alternatives: Symbol and Substances in Pre-Industrial Cultures," in *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology*, eds. Jordan Goodman, Paul E. Lovejoy, and Andrew Sherratt (London and New York: Routledge, 1995), 23

אלכוהול בטקסטים

צריכת אלכוהול וייצורו נזכרים בטקסטים רבים ומגוונים בערבית מהמאות הראשונות לאסלאם, שחברו באזורים שונים במרחב האסלאמי. סוגי האלכוהול כוללים יין עשוי מפירות (ח'מֶר, נבִיד', באד'ק, פד'ח', דאד'י'), יין דבש (בִּתְע), יין מבושל (טֵלֵאא, מִנְצֵף, מטבוח') ובירה מדגנים, דבש או תמרים (מִזֶר, פִּקֵּאע, סִפְרָבֶה).¹⁰ חוקרים אחדים מנתחים טקסטים מן המאה התשיעית והעשירית כאילו הם מייצגים את המציאות ואת הטרמינולוגיה של המאות השביעית והשמינית,¹¹ ואילו במאמר זה טקסטים מייצגים את זמנם בלבד. המקורות המפורסמים יחסית – למשל הח'מֶריה (שירת היין), ספרות האדב¹² וספרי בישול – קשורים בחצר השליט או בשכבת האמידים. מקורות אלה עשויים ליצור את הרושם כי צריכת אלכוהול רווחה בקרב האמידים בלבד, אלא שמקורות אחרים – בהם חדית', מדריכי חִסְבָּה, לקסיקונים, תעודות, חיבורים היסטוריים וגאוגרפיים, ספרות השאלות והתשובות היהודית וכינויים של מלומדים – מעידים על צריכת אלכוהול בקרב חלקים נרחבים באוכלוסייה. מקורות ספרותיים כמו שירה לא בהכרח מעידים על זמנם ויש לנתחם בהירות, אולם אפשר לשער שהמקורות האחרים מעידים נאמנה על התקופה שבה נכתבו. המקורות מספקים מידע על ייצור אלכוהול, על מכירתו בשוק ועל צריכתו, יחד עם איסורים על פעולות אלה. חלק מהטקסטים מתייחסים באופן מובהק לנוצרים וליהודים, חלקם הגדול אינו מתייחס לקהילה או לדת מוגדרת, ואת חלקם אפשר לקשר למוסלמים.

על ייצור יין ואחסונו אפשר ללמוד מלקסיקונים, ממתכונים ומספרות הגאונים. הלקסיקוגרף האנדלוסי אבן סידה (מת 1066) מזכיר את מתקן המעֶצֶרָה, שיתורגם באופן מילולי "מתקן מיצוי", אך אפשר לפרש גם כגת לדריכת ענבים. גם ההיסטוריון והגאוגרף אל-חמדאני (מת 945) וגם אבן סיאר אל-וראק מזכירים אותו.¹³ מתקן ייעודי אחר לסחיטת ענבים הוא העוֹאֶצֶר, שמצוין כי הופעל על ידי שלוש אבנים. אבן סידה דן בכלים שונים ששימשו בייצור אלכוהול, כגון קנקן הקארוֹר או הקָרוּ, ככל הנראה כעין

10 אבן סידה, **כתאב אל־מַחֶצֶץ** (בולאק: אל־מטבעה אל־קְבֵרָא אל־אמיריה, 1903), 11: 91-92; Muhammad Maraqtan, "Wine Drinking and Wine Prohibition in Arabia before Islam," *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 23 (1993): 95-115; Stefanie Brinkmann, "Beer in Early Islam: A Ḥadīṭ Perspective," *The Arabist* 36 (2015): 1-32; Feins, "Wine and Islam," 64-65

11 Feins, "Wine and Islam", לדוגמה

12 אדב הוא סוגה ספרותית שנועדה להקנות השכלה כללית, ומכילה בין השאר שירה, פרוזה ורטוריקה.

13 על אל־חמדאני ראו, Maraqtan, "Wine Drinking," 96

שוקת עשויה גזע דקל. הוא מתאר גם את תהליך טיהור המשקה על ידי סינונו והוספת לְבֶן.¹⁴ במאה העשירית אבן סיאר מספק מתכונים אחדים להכנת משקאות אלכוהוליים (נפיד') מתמרים, מסירופ ענבים, מצימוקים, מדבש או מסוכר. בדרך כלל בושלו המשקאות בסיר או בקדרה (קדר או טנג'יר), ואז הושארו בצל לתסיסה וליישון למשך חודש עד שנה בתוך קנקן או פך (קארורה, ג'ארה, דן ועוד). ואילו במתכון "מיץ הענבים השמשי" נסחט המיץ במעצרה, נותר במתקן תחת כיפת השמיים למשך שלושה ימים ואז הועבר לפכים עם עלי גפן. במשך חמישה ימים עבר תהליך שבו סולקו הגזים או הקצף שנוצרו במהלך התסיסה (אל־רע'זה), ואז הונח בשמש במשך ארבעים יום.¹⁵ הגאונים בני התקופה מציינים אף הם מגוון של יינות ובהם יין איליוסטון, "יין של מרתף" ו"יין של צימוקים".¹⁶ לאחר מילוי החביות ביין מטייחים אותן בטיט "כדי שלא יכנס הרוח בהן ויפסיד את היין".¹⁷ את כד היין סותמים בעץ, "ושופכים עליו זפת וזפתין את כל פי הכד", קושרים נייר לזפת וחותמים בכדי לוודא שלא ייפתח.¹⁸ על מכירת אלכוהול אפשר ללמוד בעיקר מחותמות ומשמות מלומדים. כינויים של מלומדים המוזכרים בספרות מרמזים על עיסוקם או על עיסוקו של אחד מאבותיהם. מן השמות עולה כי מוכרי יין נקראו נבאד', ח'מאר או שראפי. מקצועות נוספים הקשורים בתעשיית היין הם קואריירי וזקאק, יצרני כלים מקרמיקה או מעור, שיתכן ששימשו כלי קיבול ליין.¹⁹ בלוג פרסם שלושה כלים שהוטבעה עליהם בחותם מילה שמשמעותה "בירה".

- 14 אבן סידה, כתאב אל־מח'צין, 11: 72-73, 81-86; 97, Maraqtan, "Wine Drinking",
- 15 בערבית: עזיר אל־ענב אל־שמסי. Ibn Sayyar al-Warraḡ, *Kitāb al-Tabikh*, eds. Kaj Öhrnberg and Sahban Mroueh (Helsinki: The Finnish Oriental Society, 1987), 302-310; Lilia Zaouali, *Medieval Cuisine of the Islamic World*, (Berkeley: University of California Press, 2007), 140-141; Nawal Nasrallah, trans. *Annals of the Caliphs' Kitchens: Ibn Sayyar al-Warraḡ's Tenth-Century Baghdadi Cookbook* (Leiden: Brill, 2010), 463-472; Nicole Hansen, "Sunshine Wine on the Nile," in *Documents and the History of the Early Islamic World*, eds. Petra Sijpesteijn and Alexander T. Schubert (Leiden: Brill, 2014), 291-303
- 16 ספר שאילתות דרב אחאי (ויניציאה: בית דניאל בומבירגי, 1546; ירושלים: מקור, תש"ל), פרשת יתרו, שאילתא נ"ד. על פירוש איליוסטון כיון מתוק במיוחד ועל סוגי יין נוספים בתלמוד ראו איתן איילון, רפאל פרנקל ועמוס קלוגר, "ייצור יין בארץ־ישראל בימי קדם: התקדמות במחקר או מהפכה בתפיסה?", קתדרה 145 (תשע"ג): 23, 31-32.
- 17 תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת יואל הכהן מיללער (ברלין: י. דויטש, תרמ"ח), סימן צ"ט. ראו גם יהושע בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד (ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשל"ג), קל"ז-קל"ח.
- 18 ספר שערי תשובה: שג"ג תשובות הגאונים, מהדורת ירוחם פישל (לייפציג: ליאפולד שניס, תרי"ח), סימן רנ"ג.
- 19 Hayyim J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of

על שני כלים מהתקופה האומיית הוטבעו המילים **סַפְרָה וסקרקה**, ועל כלי לא מתוארך הוטבעה המילה **אלי־מִזְר**. לטענתו של בלוג, חותמות אלה – כמו חותמות אחרות עם שמות של תבלינים ומוצרי מזון – מייצגות תרופות.²⁰ סופרים בני המאה האחת עשרה תיארו מכירת יין בשוק של בצרה במאה השמינית.²¹ גויטיין מסיק משמו של ספק היין בשוק בקהיר, המופיע במסמכי הגניזה, כי הוא היה מוסלמי, אך הוא לא מספק פרטים נוספים.²² ידוע במחקר כי צריכת היין מתוארת בשירה ובחדית', אך היא מופיעה גם במקורות אחרים. תפקיד המזווה עם צריכת אלכוהול הוא זה של הנדיים, בן הלוויה לח'ליפה. אבן סיאר, למשל, הקדיש פסקה ארוכה בספר המתכונים שלו להסבר כיצד על הנדיים לצרוך אלכוהול באופן אחראי כדי לחמוק מהשתכרות.²³ מקור נוסף הוא כתבים של רופאים בני המאה העשירית, אל־ראזי (מת 925) ואל־בלחי' (מת 934), אשר מונים את מעלותיו של המשקה האלכוהולי וגם את ההשפעה המוזיקה של צריכה רבה ממנו. אל־בלחי' משתמש במושג הכללי **שראב** (משקה), ומסביר את השפעותיו המיטיבות בין השאר עם מצב הרוח, התעוזה, החוזק הגופני והאינטלקט. אל־ראזי טוען כי **שראב מַסְפֵר**, כלומר משקה משכר, מטיב עם העיכול ועם השינה כאשר הוא נצרך במידה.²⁴ גם בשני מרשמים מאוחרים יותר שנמצאו בגניזה, מן המאות השתים עשרה או השלוש עשרה, נזכר כי ל"כמר" (ח'מר) – יין או אלכוהול – יש תכונות רפוי.²⁵ מקצת השירה

- Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam (Until the Middle of the Eleventh Century),” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13 (1970): 26-29; Maya Shatzmiller, *Labour in the Medieval Islamic World* (Leiden: Brill, 1994), 101-113, 132-136
- Paul Balog, *Umayyad, ‘Abbasid and Tulunid Glass Weights and Vessel Stamps*, 20 *Numismatic Studies* 13 (New York: The American Numismatic Society, 1976), 27-30, cat. no. 39, 173, 896
- ‘Abd al-Jabbar Naji and Yusuf Naşir ‘Ali, “The Suqs of Basrah: Commercial 21 *Organization and Activity in a Medieval Islamic City*,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 24 (1981): 306, note 61
- Shlomo Dov Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders* (Princeton: Princeton 22 University Press, 1973), 19
- Ibn Sayyar, *Kitab al-Ṭabih*, 341-342; Zaouali, *Medieval Cuisine*, 32 23
- David Waines, “Abu Zayd al-Balkhi on the Nature of Forbidden Drink: A Medieval 24 *Islamic Controversy*,” in *La alimentación en las culturas islámicas: una colección de estudios*, eds. Manuela Marín and David Waines (Madrid: Afencia Española de Cooperación Internacional, 1994), 114-121
- Efraim Lev, “Medieval Egyptian Judaeo-Arabic Prescriptions (And the Edition 25 *of Three Medical Prescriptions*),” *Journal of the Royal Asiatic Society* 18 (2008): 449-464

איור 1: ספלון כסף נושא שירת יין, מוזיאון המטרופוליטן

המהללת שתיית יין מיוחסת למאות השישית עד השמינית, כלומר לפני האסלאם ואחריו, ומיוצגת בספרות המאוחרת,²⁶ אך חלק אחר מיוחס למאות הבאות. המשורר אבן סְכְרָה אל־הַאֲשְׁמִי (מת 995) מונה את הדברים החשובים בעת גשם ובהם כוס יין אחרי מנת בשר (וקאס טלאא בעד אל־קבאב).²⁷ אחד משיריו מופיע על ספלון עשוי כסף המצוי כיום במוזיאון המטרופוליטן בניו יורק (איור 1).²⁸ אין בשיר מושג שמשמעותו הישירה אלוהול, אלא קריאה לשתייה מכוס "מהולה", הרומזת ליין מהול, "עד שתמות ממנה מוות ללא סיבה" (חתא

תמות מנהא מותן בלא סבב).²⁹ עדות מובהקת יותר לצריכת אלוהול היא קעריית זהב השמורה במוזיאון הבריטי בלונדון, שמוטבע עליה שיר המיוחס לאבן אל־תמאר אל־ואסְטִי (מאה עשירית).³⁰ לפני הקריאה לשתייה בטקסט זה היין מתואר כשמש שמקור זריחתה הוא ה'רדאד', ככל הנראה כעין צפחת.³¹ שני הכלים מתוארכים למאה האחת עשרה לערך.

- 26 למשל אצל 182-186, 264-265 Feins, "Wine and Islam,"
- 27 אבן ח'לפאן, ופִיאת אל־אֵיִאן וּנְבֵאָא אַבְנָאָא אַל־זִמָּאן, ערך אַחְסָאן עֵבָאס (ביירות: דאר צַאדֵר, William McGuckin de Slane, trans., *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary* (Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1845), III, 1: 119
- 28 Cup with a Poem on Wine, second half 10th-11th century, Metropolitan Museum of Art, accession number 64.133.2, www.metmuseum.org/art/collection/search/451748
- 29 המילה מְשַׁעְשְׁעָה מתורגמת "מהולה" אצל Maryam Ekhtiar et al., eds., *Masterpieces from the Department of Islamic Art in The Metropolitan Museum of Art* (New York: The Metropolitan Museum of Art, 2011), 127
- 30 Wine Bowl, 11th-12th century, British Museum, ME OA 1938.11-12.1
- 31 Basil Gray, "A Seljuq Hoard from Persia," *The British Museum Quarterly* 13 (1939): 77-78, plate 33

שלא כמו השירה, המתכונים והכלים, טקסטים דתיים מן המאה התשיעית מציגים איסור ברור על צריכת אלכוהול ועונש לשותים. אחת השאלות המעסיקות חוקרים היא המועד המוקדם ביותר שבו הונהג איסור זה, שכן בקוראן הוא איננו מובהק. קואני מראה כי בקוראן המילה ח'מר מוזכרת שש פעמים, פעם אחת כ"יין שמיימי" ובשאר הפעמים כ"יין ארצי". לצדה משמש השורש ס-כ-ר במשמעות שכרות או סימום, והמילה רחיק מציינת יין טהור. לדעתה יחסו של הקוראן ליין ולהשפעותיו דו-ערכי, ופסוקים שונים חושפים מגוון עמדות באשר לצריכתו. דוגמה לעמדה שלילת היא שהיין מפלג בין אנשים ומרחיקם מאלוהים, ולכן יש להימנע ממנו בהקשרים מסוימים. יחס דומה, לטענת קואני, משתמע מכך שהנביאים בקוראן הם פיכחים, ומכיוון שהם משמשים מופת מוסרי, המסר של הטקסט הוא נגד שתייה לשוכרה.³² על פי קריאה אחרת, הרואה בקוראן טקסט אחיד ונטול סתירות, הפסוקים המתנגדים לשתייה לשוכרה התגלו בשלב מאוחר ולכן מייצגים את המסר המעודכן.³³ מכל מקום הקוראן אינו מצווה ענישה על שתיית יין, והאיסור המפורש הוא לתפילה בעת שכרות (סורה 4: 43).³⁴

הטלת עונש על שכרות מיוחסת למוחמד בחדית' שמביא אל-בַח'ארי (מת 870), אך על פי הקוראן מוחמד לא היה אחראי על ענישה. גם פיינס מציג עדויות לכאורה לאכיפת האיסור על ידי מוסדות כגון משטרה ושופטים (קאדים) בתקופת הראשדון ובתחילת התקופה האומיית, אך מתבסס על טקסטים מאוחרים שאין לקרוא כפשוטם.³⁵ למעשה, הפירוסיים מן המאה השביעית אינם מציינים את המונחים "משטרה" ו"קאדי" או מוסדות דומים בעלי שם אחר, ולכן יש הטוענים כי מוסדות אלה לא התקיימו לפני המאה השמינית.³⁶ מכל מקום העדות המובהקת לאיסורים היא כתיבה משפטית מן

- Kueny, *Rhetoric of Sobriety*, 4-5, 23; Kathryn Kueny, "Wine," in *Encyclopaedia of the Qur'an*, ed. Jane Dammen McAuliffe (Leiden: Brill, 2006), 5:481-483
- Philip F. Kennedy, Review of *The Rhetoric of Sobriety: Wine in Early Islam*, by Kathryn Kueny, *Journal of the Royal Asiatic Society* 12, no. 3 (2002): 366-370; Feins, "Wine and Islam," 75-82
- Feins, "Wine and Islam," 82, 96
- שם, 96-97, 190-203.
- יתכן שההסבר להיעדר המוסדות מטקסטים בני המאה השביעית נעוץ במקורם של הפירוסיים ביישובים מחוץ לכרך (מטרופולין), בעוד שהמוסדות התקיימו בכרך בלבד. Mathieu Tillier, "The Qadis' Justice According to Papyrological Sources (Seventh-Tenth Centuries CE)," in *Legal Documents as Sources for the History of Muslim Societies: Studies in Honour of Rudolph Peters*, eds. Maaïke van Berkel, Léon Buskens, and Petra M. Sijpesteijn (Leiden: Brill, 2017), 41-44; Mathieu Tillier, "The Umayyads and the Formation of Islamic Judgship," in *The Umayyad World*, ed. Andrew

המאה התשיעית ואילך, הכוללת הנחיות של ארבע האסכולות המשפטיות המרכזיות באסלאם להימנע מאלכוהול, הגדרת עונשים על צריכתו ואיסור על מכירתו. אולם גם טקסטים משפטיים אלה אינם אחידים, ולכל אסכולה הגדרה נבדלת של משקה אלכוהולי או יין – הח'מר.³⁷

מקור מוקדם המדגים את הניסיון לאכוף את האיסור, הוא מדריך הִסְבָּה המיוחס למאה התשיעית או העשירית, שפרסם סרג'נט.³⁸ המְחַתֵּסֵב הוא המפקח על השוק ועל המרחב הציבורי. מהות התפקיד נקשרה במסורת ובמחקר לקריאה "לצוות על הטוב ולאסור את הרע" (או את המגונה), המופיעה בכמה מקומות בקוראן (למשל סורה 110: 3). חוקרים גם השוו את התפקיד הזה למשרות מוקדמות יותר כמו האגרונומוס.³⁹ את ייסודה של משרה דומה, "אחראי על השוק", ייחסו סופרים מן המאה התשיעית ואילך לח'ליפה השני עמר אבן אל-ח'טאב (שלט 634-644).⁴⁰ אלא שהעדויות המוקדמות ביותר לתפקיד הנן טקסט מאנדלוסיה מאמצע המאה התשיעית, המתאר משרה שונה

Lucian Reinfandt, "Crime and Punishment in Early Islamic Egypt (AD 642-969): The Arabic Papyrological Evidence," in *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007*, ed. T. Gagos (Ann Arbor: University of Michigan, 2010), 633-640

Kueny, *Rhetoric of Sobriety*, 34-41; Feins, "Wine and Islam," 207-209, 268-269; 37
Febe Armanios and Boğaç Ergene, *Halal Food: A History* (New York: Oxford University Press, 2018), 89-90; Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East* (Seattle and London: University of Washington Press, 1985), 48-55

Robert Bertram Serjeant, "A Zaidi Manual of Hisbah of the 3rd Century (H)," 38
Rivista degli studi orientali 28 (1953): 1-35

חווה לצרוסי'פה, "מבוא", בתוך סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות: היהודים בקרב שכניהם המוסלמים, ערכה לצרוסי'פה (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשע"א), 13; 39
Benjamin R. Foster, "Agronomos and Muhtasib," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 13 (1970): 128-144; Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law: The Origins of the Islamic Patronate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 107-108; Susana Narotzky and Eduardo Manzano, "The Hisba, the Muhtasib and the Struggle over Political Power and a Moral Economy," in *Diverging Paths? The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*, eds. John Hudson and Ana Rodríguez (Leiden and Boston: Brill, 2014), 40-42

Ronald Paul Buckley, "The Muhtasib," *Arabica* 39 (1992): 61-63
בערבית: עאמל עלא אל-סוק. ראו 39

במקצת של "אחראי השוק"⁴¹ וחותמות זכוכית ממצרים מסוף המאה השמינית או מאמצע המאה התשיעית, המציינות את "אחראי השוק" או את המִחְתָּסֵב.⁴² ספרי החספה הם מדריכים עבור המִחְתָּסֵב, המפרטים את תחומי אחריותו, ובהם פיקוח על ייצור מזון ובגדים, על מסחר, על ניקיון המסגד ובית המרחץ ועל שמירה על המוסר במרחב הציבורי.⁴³ האחריות הנוגעת לענייננו בכתב היד המוקדם היא למנוע מן הח'מארין למכור אלכוהול, וחשוב מכך, לאתר את מקור האספקה שלהם.⁴⁴ על המִחְתָּסֵב מוטל גם לדאוג כי בני החסות לא יכניסו לערי האסלאם כל דבר שקשור בחזיר או באלכוהול, ולהעניש במקרים שהוכנס לעיר מיץ ויוצר ממנו אלכוהול ביתי.⁴⁵ איסורים דומים על בני החסות מוזכרים בנוסחים של "חוזה עמר", טקסט שהתגבש לכל המוקדם במאה התשיעית.⁴⁶

טקסטים בינימיניים מספקים עדויות מעטות לאכיפת האיסור בארץ ישראל, כפי שעולה בעיקר ממחקרים משניים. כרוניקה שומרונית מהמאה הארבע עשרה למשל מייחסת אכיפה למושל מטעמו של אחמד אבן טולון (מת 884).⁴⁷ לטענת אשתור, בין המאות העשירית והשתיים עשרה הקפידו הפאטימים על סגירת הטברנות לפני

- 41 צאחב אל־סוק, שם.
- 42 Alexander H. Morton, "Ḥisba and Glass Stamps in Eighth- and Early Ninth-Century Egypt," in *Documents de L'Islam médiéval: Nouvelles perspectives de recherche*, ed. Yusuf Raḡib (Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 1991), 19-42
- 43 עבד אל־רחמן אבן נצר אל־שיַזְרִי, נהאית אל־רתבה פי טלב אל־חסבה, מהדורה שנייה (ביירות: דאר אל־ת'קאפה, 1981).
- 44 Serjeant, "Manual of Ḥisbah," 23
- 45 שם, 29. אני מתרגמת אמצאר "ערי האסלאם" ואינני מקבלת את התרגום השגור "ערי צבא", שכן לא מצאתי לו ביסוס בטקסטים בני התקופה. ראו את הטקסט המובהק ביותר: אבו עביד אל־קאסם אבן סלאם, כתאב אל־אמואל, ערך מוחמד ח'ליל הראס (קהיר: מפתבת אל־פליאת אל־אזהריה, 1968), 141. השווה Clifford Edmund Bosworth, "Miṣr," *Encyclopaedia of Islam*, (Leiden: Brill, 1993) 2nd ed., 7:146; Hugh Kennedy, "How to Found an Islamic City," in *Cities, Texts and Social Networks, 400-1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*, eds. Caroline Goodson, Anne E. Lester, and Carol Symes (Padstow: Ashgate, 2010), 47
- 46 אוריאל סימונסון, "בין היפרדות להיטמעות – חוזה עמר בהקשריו התרבותיים והחברתיים", היסטוריה 35 (תשע"ה): 64-31; Mark R. Cohen, "What Was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Study," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 23 (1999): 100-157
- 47 Abu l-Faḥ al-Samiri al-Danafi, *The Continuation of the Samaritan Chronicle of Abu l-Faḥ al-Samiri al-Danafi: Annotated Translation*, ed. and trans. Milka Levy-Rubin (Princeton: The Darwin Press, 2002), 38, 104

חודש רג'ב, אך האיובים היו הראשונים לאכוף מדיניות איסור מוחלטת במאה השתים עשרה.⁴⁸ לדעת עמר מדיניות זו מאוחרת אף יותר, והחלה רק עם הממלוכים במאה הארבע עשרה.⁴⁹ אין ספק שהמיסים שהטילו שליטים על בתי עסק לשיווק אלכוהול, כגון בתי בירה במצרים במאה השתים עשרה,⁵⁰ מדגישים את יחסם הדו-ערכי של שליטים אלו לצריכת אלכוהול.

לסיכום, טקסטים מן המאה התשיעית ואילך מעידים על ייצור, שיווק וצריכה של יין. לא נראה שתעשיית היין הופסקה עם הגעת האסלאם לארץ ישראל, ואף לא מאות שנים מאוחר יותר. כפי שאראה בהמשך, מסקנה זו מקבלת חיזוק מקריאה מחודשת בגיתות באזור המחקר. בו בזמן טקסטים אחרים מלמדים על איסורים שהוטלו על צריכת יין, ייצורו ומכירתו, ועל הניסיון לאכוף איסורים אלה לפחות בהקשרים מסוימים, ולפחות מהמאה התשיעית ואילך. נראה כי מעודדי האיסור לא נהנו מהגמוניה בכל מקום ובכל זמן.

המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי של ארץ ישראל

המרחב הגאוגרפי הכולל את מדינת ישראל, הרשות הפלסטינית וממלכת ירדן בנות ימינו התחלק בתקופות הרומית והאסלאמית הקדומה בין "ירדן" ובין "פלסטין" (להלן ארץ ישראל). הגדרות אלה אינן מוחלטות, ולפחות מן המאה השביעית אי אפשר לדעת בוודאות היכן עבר הגבול בין המחוזות. ארץ ישראל כללה בין היתר את קיסאריה, נאבלס, אל-רמלה, וע'זה; ירדן כללה ישובים כמו טבריא, ג'רש, ביסאן וק'נס.⁵¹ מקורות הידע העיקריים על האזור מן המאה השביעית ועד המאה העשירית כוללים תעודות בערבית וביוונית: פפירוסים, כתובות בנייה וכתובות וקף, חותמות ומטבעות; טקסטים מנהליים של הכנסייה; מקורות נרטיביים כגון טקסטים גאוגרפיים, כרוניקות בערבית וספרות מסע של צליינים נוצרים; וממצאים ארכיאולוגיים. התעודות מאפשרות הצצה למנהל של האזור ולהיבטים אחדים בתרבות של תושביו. הכרוניקות, שנכתבו לכל המוקדם כמאתיים שנים לאחר האירועים, מציגות מידע פוליטי על המאות הראשונות לאסלאם ורקע כללי על האוכלוסייה. ספרי הגאוגרפיה והמסעות, ובמיוחד ספרו של אל-מקדסי (מת אחרי 990), מספקים מידע נוסף על ערים גדולות וכן על מקורות מים, על משאבים טבעיים, על מוצרי ייצוא עיקריים באזורים השונים ועל יחידות

Ashtor, "Diet," 150 48

עמר, גידולי ארץ-ישראל, 130-132; עמר, "תהליכי התאסלמות". 49

בערבית: ב'יות אל-מ'זר. 14 Brinkmann, "Beer in Early Islam," 50

ניצן עמית-פרייס, "המנהל של ג'נד אלארדן וג'נד פלסטין בתקופה האומיית וראשית התקופה העבאסית על פי חותמות וממצא קטן אחר" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2007). 51

משקל מקומיות. הארכיאולוגיה מאפשרת גישה רחבה יותר גם להיסטוריה החברתית והכלכלית של האזור, ובכלל זה התפתחותם של מגוון יישובים, שינויים באזורים נרחבים כמו הנגב והגליל, מעמדם של מנזרים וגורלם של כנסיות ובתי כנסת, פיתוחים טכנולוגיים וחקלאיים, וקשרי מסחר בין יישובים ובין האזור לארצות אחרות. מן המאה האחת עשרה נוסף מקור מידע עשיר, המתיחס גם ליישובים בארץ ישראל ובירדן – מסמכי גניזת קהיר.

המחקר הארכיאולוגי מבוסס על תיעוד, ניתוח ופרשנות של תרבות חומרית, הווה אומר עצמים שנוצרו או נוצלו בידי אדם בעבר, בתוך ההקשר המרחבי והכרונולוגי שלה. הממצאים נאספים ומתועדים באמצעות חפירות ארכיאולוגיות בים וביבשה, סקרים על פני השטח, תצלומי אוויר ותצלומי לוויינים. הממצאים העיקריים כוללים ארכיטקטורה (כגון מבנים, טרסות, תעלות ותנורים), ממצאים ניידים (כגון כלי חרס, אבני צור, אריגים, מטבעות ואבני ריחיים), שיירים מהצומח ומהחי, חומרי גלם וקברים. דוגמאות לכלים המשמשים לניתוח הממצאים הן טיפולוגיה – סיווג חפצים או מתקנים בקבוצות על פי חומר, גודל וצורה; תיארוך יחסי ומוחלט; פטרוגרפיה – זיהוי חומר הגלם של כלי חרס ואבן ושיכוך למקור; מיפוי באמצעות מערכת מידע גאוגרפי (GIS); והחשוב מכול, תיעוד הממצאים על פי הרובד שנמצאו בו (סטרטיגרפיה) ומיקומם במרחב החפירה (לוקוס או הקשר). לרוב משווים את תוצאות הניתוח ואת מסקנותיו למקבילות, כלומר לממצאים דומים מאתרים אחרים, לתאוריות חברתיות ולמודלים כלכליים, לידע היסטורי, למידע על חברות מודרניות וכיוצא בזה.

אחת המטרות העיקריות בארכיאולוגיה, לפחות במחקר בישראל, היא לזהות את התקופות שבהן פעל האתר. תיארוך האתר הוא גם אחד האתגרים הגדולים במחקר הארכיאולוגי, והוא כולל כמה שלבים. בשלב הראשון ממצאים ניידים, כגון כלי קרמיקה וזכוכית, עוברים מיון טיפולוגי על פי ראות עיניהם של החוקרים ועל בסיס מוסכמות מחקרים קודמים. חלקים של כלים אלה, כגון ידית או שפה, מאפשרים לזהות את החפץ כולו. בשלב השני החוקרים מתארכים את הטיפולוגיה הזו ומסדרים את טיפוסי הכלים ברצף כרונולוגי. ממצאים שנמצאו יחד עם מטבע שמוטבע עליו תאריך, או בתשתית קיר שיש עליו כתובת עם תאריך, יקבלו תיארוך מוחלט זמני. את הטיפוסים עורכים בהתאם לסטרטיגרפיה של האתר ומשווים לממצא מאתרים אחרים כדי להגיע לתיארוך מדויק ככל האפשר. טיפוסי כלים אחדים שיוצרו או יובאו במשך תקופה קצרה יחסית ונמצאו באתרים רבים, יהיו "מאובן מנחה", כלומר מפתח לתיארוך בכל אתר שיימצאו בו בעתיד.

התארכים הארכיאולוגיים, רובם בטווח של מאה או מאתיים שנים, נקבעים בהתאם להיסטוריה הגאוגרפית של האזור ועל פי שמות השושלות השלטוניות. לפיכך "התקופה הרומית" משתרעת מהמאה הראשונה לפנה"ס עד אמצע המאה הרביעית

לספירה, "התקופה הביזנטית" משתרעת מאמצע המאה הרביעית עד תחילת השביעית, "התקופה האומיית" משתרעת מתחילת המאה השביעית עד אמצע המאה השמינית, "התקופה העבאסית" משתרעת מאמצע המאה השמינית עד סוף המאה התשיעית, "התקופה הטולונית" משתרעת מסוף המאה התשיעית עד המאה העשירית, ו"התקופה הפאטמית" משתרעת מהשליש האחרון של המאה העשירית עד המאה האחת עשרה. בארכיאולוגיה של התקופה הביזנטית ושל התקופות האסלאמיות אפשר לתארך את מרבית כלי הקרמיקה והזכוכית לפרק זמן של מאתיים עד שלוש מאות שנים, ולכן לעיתים קשה להבדיל בין כלים מהתקופות הביזנטית והאומיית, מהתקופות העבאסית והטולונית ואפילו בין כלים מהתקופות העבאסית והפאטמית.

השלב השלישי, לאחר יצירת טיפולוגיה ולאחר תיארוך טיפוסי הכלים, הוא תיארוך האתר שבו הם נמצאו. כיום ארכיאולוגים רבים מניחים שחפצים שימשו לייעודם המקורי למשך זמן רב מרגע ייצורם. לעיתים, כפי שאראה בהמשך, חפצים שימשו גם שימוש משני ומוחזרו. מסיבה זו החוקרים מתארכים חפצים קודם כל על פי הזמן שבו ככל הנראה יוצרו, אך גם על פי ההקשר הארכיאולוגי שהם נמצאו בו. ממצאים שנמצאו יחד בתוך הקשר ברור, בתוך בור פסולת או במילוי תחת רצפת מבנה למשל, מכונים "מכלול". לא תמיד ידוע מה השימוש שנעשה בממצאים שבמכלול, אך אנו מעריכים שהיה זה שימוש בו־זמני. הגדרת מכלול חשובה כאשר עוסקים במטמון של מטבעות, למשל, שיש בו ממצאים מתקופות שונות. במקרה כזה ברור כי המטבעות במטמון שימשו את בעליהם באופן כלשהו באותו הזמן, ולפיכך התיארוך נקבע רק על פי המטבע המאוחר ביותר. הקשרים נדירים יחסית שנוצרו בגלל אסון, כמו ספינה טרופה או חדר שנסתם עקב מפולת, יוצרים מכלול ודאי של ממצאים בני זמן אחד, ובדרך כלל ניתנים לתיארוך מוחלט. במקרים שבהם ההקשרים מובהקים פחות, החוקרים מתארכים את האתר שנחפר על פי חלק הארי של הממצאים, ומייחסים חשיבות פחותה לממצא חד־פעמי מוקדם יותר. בסקרים ארכיאולוגיים של פני השטח – או בכל מצב אחר שבו אין לממצא הקשר סטרטיגרפי או מרחבי – תיארוך האתר יהיה בטווח רחב יותר ומדויק פחות.

התיארוך של מבנים ושכבות באתר רב־תקופתי מסובך פי כמה. העקרון הסטרטיגרפי הוא שממצא מתאריך, כגון מטבע או חרס מזוהה, מספק את התיארוך המוקדם ביותר (terminus post quem) של הקשרים מאוחרים ממנו, ואת התיארוך המאוחר ביותר (terminus ante quem) של הקשרים מוקדמים לו. לדוגמה אפשר לתארך פסולת קרמיקה בבור לתקופה העבאסית, ואת פעולת מילוי הבור בפסולת אפשר לתארך למועד כלשהו אחרי תחילת התקופה העבאסית. אבל את חפירת הבור אי אפשר לתארך על פי הקרמיקה העבאסית, שכן ייתכן שבני תקופה מאוחרת יותר חפרו את הבור והשליכו את הקרמיקה לתוכו. מכל מקום התקופות שלפני הממצא המתאריך ואחריו

עשויות למנות עשרות ואף מאות שנים. מטבעות מן המאה הרביעית למשל נמצאו בספינה טרופה במעגן מיכאל, שממצאים אחרים ממנה מתוארכים למאות השביעית או השמינית, שלוש מאות או ארבע מאות שנים לאחר הטבעת המטבעות (תיארוך הנתמך בבדיקת פחמן-14).⁵² דוגמה אחרת היא חדר שהתמוטט במפולת בעבדת, ובו חומר אורגני המתוארך לכל המוקדם לאמצע המאה השמינית, אך הקרמיקה בו מתוארכת לכל המאוחר לתחילת המאה השביעית, לפחות מאה שנים קודם לכן.⁵³

המחקר ההיסטורי המועט שנעשה על אזור ארץ ישראל וירדן בתקופת האסלאם הקדום נטה להתמקד באחד משני כיוונים, בהתבסס על מקורות המידע שלו: היסטוריה פוליטית, שמקורותיה הם בעיקר ספרות שנכתבה מאוחר יותר,⁵⁴ או היסטוריה חברתית-כלכלית של יישובים בהתאם למידע שחשף המחקר הארכיאולוגי.⁵⁵ ככל הידוע לי, חסר מחקר המשלב באופן ביקורתי תוצאות של חפירות ארכיאולוגיות במידע מספרות בת הזמן ובניתוח כתובות בנייה. יש להניח כי גם אם ייעשה מחקר משלב כזה בעתיד, הוא יתיר שאלות רבות ללא מענה. גודל האוכלוסייה בארץ ישראל למשל אינו ידוע, וכמו כן לא ידועים גודלן ותפוצתן של הקהילות הדתיות השונות – נוצרים, מוסלמים, יהודים ושמרונים. השפות שבני הקהילות הדתיות כתבו בהן (יוונית, ערבית, עברית וארמית) אינן בהכרח השפות שבהן דיברו. אמנם הארכיאולוגיה מספקת מידע רב על טכנולוגיות מקומיות, על קשרי מסחר ואפילו על שווקים, אך חלקים ניכרים במערכת הכלכלית של ארץ ישראל עלומים.

אחת המסקנות של המחקר הארכיאולוגי וההיסטורי של ארץ ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים הייתה כי בתקופה הביזנטית התחולל שיא התיישבותי ולאחריו שקיעה מיידית או הדרגתית. מסקנה זו הפכה לפרדיגמה, שעל פיה עד המאה השביעית אפיינו את האזור גידול אוכלוסין, התיישבות בפרפריה, הרחבת יישובים

- Maayan Cohen and Deborah Cvikel, "Ma'agan Mikhael B, Israel: A Preliminary Report of a Late Byzantine-Early Islamic Period Shipwreck," *The International Hagit Nol*, "Dating **ראו גם** *Journal of Nautical Archaeology* 48 (2019): 189-207
- Early Islamic Sites through Architectural Elements: A Case Study from Central Israel," *Journal of Islamic Archaeology* 6, no. 1 (2019): 46-47
- Scott Bucking and Tali Erickson-Gini, "The Avdat in Late Antiquity Project: Report on the 2012/2016 Excavations of a Cave and Stone-Built Compound along the Southern Slope," *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8, no. 1 (2020): 53
- משה גיל, **ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099)**. חלק א': עיונים היסטוריים (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשמ"ג).
- Avni, *The Byzantine-Islamic Transition*; Alan Walmsley, *Early Islamic Syria: An Archaeological Assessment* (Bath: Duckworth, 2007)

ושגשוג כלכלי. נראה שהפרדיגמה הופיעה לראשונה בפרסומים של חוקרים שפעלו בין שנות החמישים לשנות השמונים כמו מיכאל אבי-יונה, משה שרון וירון דן. מחקרים אלה נשענו על ארבעה סקרים ארכיאולוגיים שנערכו מתחילת המאה העשרים ועד אמצעה, המירו את תוצאות הסקרים בהערכות של גודל האוכלוסייה בארץ ישראל בתקופה זו (בין 2.8 ל-4 מיליון נפש), והשוו אותן להערכות ולמדדים של תקופות אחרות.⁵⁶ החוקרים הסבירו כי האזור נהנה מהגירה ומהשקעה כלכלית של גורמים נוצריים. מקור מתחילת המאה הרביעית לספירה – **תיאור העולם כולו** (Expositio totius mundi et gentium), המספר על מקורות ההכנסה של ערים אחדות כמו לוד – אומץ ושימש כדי לבסס את ההיגיון הכלכלי של הפרדיגמה.⁵⁷ פרדיגמה זו ממשיכה להופיע אפילו בספרים שראו אור בעשור האחרון.⁵⁸

בשנים האחרונות נשמעת ביקורת על כך שהפרדיגמה נשענה על מתודות מיושנות וחלקיות, על הערכות מוגזמות ועל הכללה של שלוש מאות שנים בתקופה אחת שלא חל בה שינוי. בחינה מחודשת של תוצאות סקרים וחפירות בישראל, כולל ממצאים מן התקופה הרומית, מעלה דפוסי יישוב משתנים בתקופות שונות ובאזורים שונים ברחבי הארץ ושינויים ניכרים מן המאה הרביעית עד המאה השביעית.⁵⁹ מחקר שניתח את החומר

56 השוואה בין הערכות אלה לבין נתונים על גודל האוכלוסייה בארץ ישראל במפקדים שנערכו במאה השש עשרה ובתחילת המאה העשרים, העלתה כי האוכלוסייה קטנה בשיעור שבין שבעה לעשרים וחמישה אחוזים מאז התקופה הביזנטית, כלומר במהלך התקופה האסלאמית. השוואה נוספת של תפרוסת הקרמיקה בין התקופה הביזנטית לבין התקופה הכנענית (1200-1550 לפנה"ס) הראתה צמיחה דמוגרפית ניכרת, פי חמישה או שישה. ראו ירון דן, **חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה** (ירושלים: הוצאת יד בן-צבי, תשמ"ד), 13; יורם צפריה, "הכיבוש הערבי ותהליך דילדולה היישובי של ארץ ישראל", *קתדרה* 32 (תשמ"ד): 69-74; Michael Avi-Yonah, "The Economics of Byzantine Palestine," *Israel Exploration Journal* 8 (1958): 39-51; Michael Avi-Yonah, *The Holy Land: From the Persian to the Arab Conquest (536 B.C to A.D. 640): A Historical Geography* (Grand Rapids: Baker Book House, 1966), 219-221

57 למשל דן, **חיי העיר**, 19.

58 לדוגמה Avni, *The Byzantine-Islamic Transition*, 36; Jodi Magness, *The Archaeology of the Holy Land: From the Destruction of Solomon's Temple to the Muslim Conquest* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 333

59 דורון בר, "התיישבות וכלכלה בארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית (70-641 לספירה)", *קתדרה* 107 (תשס"ג): 31-32; עוזי ליבנר, "התיישבות ודמוגרפיה בגליל המזרחי בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית", בתוך **אדם ליד קשת רומית: קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריה**, ערכה לאה דה סגני ואחרים (ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשס"ט), 14-28; חיים בן דוד, "תרומת הסקרים הארכיאולוגיים לשאלת היקף ההתיישבות בצפונה של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית", בתוך **בין ים למדבר: על מלכים**,

הבוטני בשבטה שבנגב, לדוגמה, מצביע על פריחתו של ענף היין באתר זה באמצע המאה החמישית, ועל שקיעתו מאמצע המאה השישית, כלומר במהלך התקופה הביזנטית.⁶⁰

הפסקת ייצור היין במאה השמינית: פרדיגמה ארכיאולוגית

במחקר הארכיאולוגי הישראלי הקמתן של גיתות היין מתוארכת עד התקופה הביזנטית, ובמיוחד במאה השישית ובתחילת המאה השביעית, והפסקת פעילותן מתוארכת לכל המאוחר למאה השמינית.⁶¹ שני הנימוקים העיקריים לתיארוך הגיתות לתקופה הביזנטית הם שילוב חרסים ביזנטיים-אומיים בבניית המתקן, או מילוי המתקן בחרסים כאלה לאחר שסיים לשמש גת. על אף הקושי להבדיל בין חרסים מהמאות השישית והשביעית – במיוחד בכלי בישול וקיבול – הגיתות מתוארכות במקרים רבים לתקופה הביזנטית ולא לתקופה הביזנטית-אומיית. דוגמה לכך היא הגת הצפונית של גני טל, ליד חפץ חיים, שתוארכה למאות השישית-שביעית ו"לשלהי התקופה הביזנטית" על יסוד קנקנים וסירי בישול, בהם חלק מכלי מטיפוס "קנקן עזה", ששימש גומת שיקוע.⁶² כפי שנראה בהמשך, קנקנים מטיפוס זה מתוארכים עד המאה השמינית. דוגמה מובהקת יותר היא גת בראשון לציון, ששולבו בה חרסים כבסיס לשכבת טיח וחרסים אחרים מילאו את הבורות. החופר תיארך את החרסים לסוף התקופה הביזנטית "ואף לתקופה האומיית", אך את הגת תיארך לתקופה הביזנטית בלבד.⁶³

נוודים, ערים ונווירים: מחקרים לכבודו של יוסף פטריך, ערכו אורית פלג-ברקת ואחרים (צמח): המכללה האקדמית כנרת, 2019), 43-35; Israel Shatzman, "Economy Conditions, Security Problems and the Deployment of the Army in Later Roman Palestine. Part I: Economy and Population," in *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest: Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy* (May 2005), eds. Ariel S. Lewin and Pietrina Pellegrini (Oxford: Archaeopress, 2007), 153-200

Daniel Fuks et al., "The Rise and Fall of Viticulture in the Late Antique Negev Highlands Reconstructed from Archaeobotanical and Ceramic Data," *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 117, no. 33 (2020): 19780-19791

המאה השישית נחשבת לתקופה "ביזנטית מאוחרת" בארץ ישראל וברדן. אולם האימפריה הביזנטית התקיימה ברציפות עד המאה החמש עשרה, ולפיכך באזורי מחקר אחרים "ביזנטי מאוחר" מתייחס לרוב למאות השתים עשרה ואילך.

עוזי עד, "חפץ חיים (דרום-מערב)", *חדשות ארכיאולוגיות* 123 (2011), http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1637&mag_id=118

אלי הדד, "ראשון לציון", *חדשות ארכיאולוגיות* 125 (2013), http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=4372&mag_id=120

בדרך כלל ייצור תעשייתי וייצוא של יין מתוארכים עד תחילת המאה השמינית.⁶⁴ הפסקת תעשיית היין מיוחסת להשפעה של השלטון המוסלמי ול"איסור שנכפה על מוסלמים על ידי דתם באשר לייצור ולשתיית יין".⁶⁵ החוקרים מסבירים גם כי ייצוא היין נפסק עקב תהליך שינוי איטי, הקשור בין היתר בכלכלת האזור.⁶⁶ הבסיס לתיארוך זה הוא חרסים עבאסיים שמילאו את הבורות במתקני הגיתות. בח'רבת דיראן תוארכה הפסקת השימוש בגת על פי מבנים שהוקמו מעל משטח הדריכה של הגת ושנמצאה בהם קרמיקה עבאסית.⁶⁷ ההיגיון הארכיאולוגי בטיעון זה הוא שהקרמיקה העבאסית יוצרה, נוצלה והושלכה במהלך תקופה קצרה – המאה השמינית. אני סבורה כי טיעון זה שגוי: קרמיקה עבאסית מתוארכת לתקופה שבין המאה השמינית למאה העשירית, ובמקרים רבים למאה האחת עשרה, ולכן מחזור החיים של הקרמיקה – גם בח'רבת דיראן – היה עשוי להימשך לאורך כל התקופה הזו.

למעשה, השלכת כלים כפסולת היא רק שלב אחד במחזור החיים של כל חפץ, והיא עצמה תהליך מורכב.⁶⁸ ראשית, כלים שימשו במשך תקופה ממושכת ובסדרה ארוכה של שימושים חוזרים. כפי שראינו בדוגמה מגני טל, חלקו התחתון של קנקן נוצל לשימוש משני. לאחר שסיימו את תפקידם המקורי והמשני, נפוץ מחזור של כלים, בעיקר בטיח, כחומר מליטה ובדשן.⁶⁹ מגוון טיפוסים הכלים שמילאו את המתקנים המושבתים, או ששולבו בשכבות הטיח, וכן בליית החרסים, מרמזים על שלב מתקדם במחזור החיים של הקרמיקה. באשר לתיארוך, במקרים ששולבה במתקן קרמיקה ביזנטית-אומיית

64 איתן איילון, "סופה של תעשיית היין הקדומה במישור החוף המרכזי", בתוך חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל, מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס, ערכו זאב ספראי, איוון פרידמן ויהושע שוורץ (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1997), 149-166.

65 Etan Ayalon, "A Byzantine Wine Press at Kfar Ya'abez," in *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, eds. Etan Ayalon, Rafael Frankel, and Amos Kloner (Oxford: Archaeopress, 2009), 161-162 Fuks et al., "The Rise and Fall," 19787

66 ראו למשל Fuks et al., "The Rise and Fall," 19787; Avni, *The Byzantine-Islamic Transition*; Itamar Taxel and Alexander Fantalkin, "Egyptian Coarse Ware in Early Islamic Palestine: Between Commerce and Migration," *al-Masāq* 23, no. 2 (2011): 77-97

67 Israel Roll and Etan Ayalon, "Two Large Wine Presses in the Red Soil Regions of Israel," *Palestine Exploration Quarterly* 113 (1981): 111-125

68 Michael B. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1987); Itamar Taxel, *Fragile Biography: The Life Cycle of Ceramics and Refuse Disposal Patterns in Late Antique and Early Medieval Palestine* (Leuven: Peeters, 2018)

69 Taxel, *Fragile Biography*, 129-131

בלבד, מקורה במאה השביעית או אחריה. כלומר גיתות אלה לא נבנו בהכרח בתקופה הביזנטית, אלא מהתקופה הביזנטית-אומיית ואילך. ראשית, משום שהכלים היו יכולים לשמש ביעודם המקורי עשרות שנים לאחר ייצורם, ולשמש שימוש משני או משולש לצורכי בנייה עשרות שנים נוספות לאחר מכן. שנית, איננו יכולים לדעת מי מילא את המתקן פסולת – תושבי האתר שחיו בזמן שבו נוצרו כלי הקרמיקה, או בני תקופה מאוחרת יותר. לפיכך מילוי הגת בקרמיקה שמקורה בתקופה שמן המאה השמינית ועד המאה העשירית, מעיד על הפסקת השימוש במתקן לאחר המאה השמינית. יתכן שהגת שימשה עד המאה העשירית, ואולי אף מאוחר יותר.

עדות ארכיאולוגית נוספת המשמשת את הטוענים כי ייצור וייצוא של יין נפסקו במאה השביעית, היא תפוצתם המשתנה של "קנקני עזה". קנקנים אלה מאופיינים במבנה מאורך וחרוטי דמוי גזר ובחלוקתו של מייחרק הם שויכו לטיפוס רומי מאוחר (LR) מספר 70.4. הקנקנים זוהו עם המושג "גזיתיון", המופיע בפפירוסים, שידוע כי מקורו בעזה וכי שימש לייצוא יין, שמן ותכולות אחרות.⁷¹ בתחילה הם תוארכו עד המאה השביעית, אך בהמשך נמתח תיארוך זה עד המאה השמינית.⁷² עם השנים הראו

Grzegorz Majcherek, "Gazan Amphorae: Typology Reconsidered," in *Hellenistic and Roman Pottery in the Eastern Mediterranean – Advances in Scientific Studies*, eds. Henryk Meyza and Jolanta Mlynarczyk (Warsaw: Research Center for Mediterranean Archaeology, 1995), 163-178 70

Majcherek, "Gazan Amphorae"; Philip Mayerson, "The Gaza 'Wine' Jar (Gazition) and the 'Lost' Ashkelon Jar (Askalônion)," *Israel Exploration Journal* 42 (1992): 76-80; Michael Decker, "Water into Wine: Trade and Technology in Late Antiquity," in *Technology in Transition, A.D. 300-650*, eds. Luke Lavan, Enrico Zanini, and Alexander Sarantis (Leiden and Boston: Brill, 2007), 69; Yumna Masarwa, "Transforming the Mediterranean from a Highway into a Frontier: The Coastal Cities of Palestine during the Byzantine and Early Islamic Periods," in *Le Proche-Orient de Justinien aux Abbassides*, ed. Antoine Borrut (Turnhout: Brepols, 2011), 149-165; Itamar Taxel and Anat Cohen-Weinberger, "A Newly-Identified Type of Late Antique Palestinian Amphora: Production, Evolution and Use of the Mediterranean Globular Amphora," *Journal of Mediterranean Archaeology* 32 (2019): 4 71

Alan Walmsley, "Production, Exchange and Regional Trade in the Islamic East Mediterranean: Old Structure, New Systems?," in *The Long Eighth Century*, eds. Inge Lyse Hansen and Chris Wickham (Leiden: Brill, 2000), 326-327; Katia Cytryn-Silverman, "The Ceramic Evidence," in *Ramla: Final Report on the Excavations North of the White Mosque*, ed. Oren Gutfeld (Jerusalem: Hebrew University, 2010), 102-103 72

מחקרים כי אזור הייצור של הקנקנים היה נרחב יותר והשתרע על שפלת החוף בין יבנה לעזה.⁷³ מציאת קנקני עזה באתרים במצרים – למשל באלכסנדריה, המרוחקת מעל ארבע מאות ק"מ מעזה – וכנראה שאף באירופה ובתימן, התפרשה כעדות לסחר נרחב.⁷⁴ אולם תכולת הקנקנים אינה ידועה, ואילו הייתה נבחנת, היא הייתה עשויה להעיד רק על השימוש האחרון בכלי. לא ברור גם האם הקנקנים יוצרו לצורך ייעודי, כלומר לתכולה שיוצרה אף היא בשפלה, או שיוצרו למגוון שימושים, למשל כמידת נפח סטנדרטית.⁷⁵

מן המאה השמינית הצטמצמה הפצתם של קנקני עזה, ועד המאה התשיעית הגיעה לקצה. ההסבר הפשוט לכך הוא כי המסחר בתכולת הקנקנים, כלומר בעיקר ביין, נפסק. אולם וולמסלי מציע כי קנקני עזה הוחלפו בנאדות עור, כלומר בחומר מתכלה שאינו מותיר שרידים ארכיאולוגיים. לפיכך היעלמות קנקני עזה לא בהכרח מעידה על הפסקת המסחר בתכולתם.⁷⁶ לחלופין, יתכן שקנקנים אלה הוחלפו בכלים מטיפוסים אחרים. מחקר שנערך בערמות האשפה הקדומות של שלושה אתרים בנגב, מראה כי במהלך המאה השישית חל שינוי במכלולים הקרמיים בהם, וקנקני עזה הוחלפו בקנקנים מטיפוס אחר – דמויי שק, בעלי מבנה רחב וצוואר קצר. החוקרים מייחסים לכל אחד מטיפוסי הקנקנים שימוש אחר: קנקני עזה שימשו מכלים לשינוע ביבשה ובים, וקנקני שק שימשו לאחסון. החוקרים רואים בשינוי הקרמי – שחל כאמור במהלך התקופה הביזנטית, לפני כיבושי האסלאם – תמורה ביעדי הייצור ובכלכלה של האתרים: עד המאה השישית הכלכלה התבססה על ייצוא יין, ולאחר המאה השישית הפכה לכלכלה מקומית.⁷⁷ אף על פי כן יש צורך במחקרים נוספים שיקבעו את תפוצת קנקני השק בהתאם לתיארוכם המעודכן, לפני שתתקבל הפרשנות על השימוש בהם.

73 אלי ינאי, "יבנה", *חדשות ארכיאולוגיות* 126 (2014),

http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=13677&mag_id=121

74 Masarwa, "Transforming the Mediterranean"; Fuks et al., "The Rise and Fall"; Grzegorz Majcherek, "Alexandria's Long-Distance Trade in Late Antiquity – the Amphorae Evidence," in *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean*, eds. Jonas Eiring and John Lund (Århus: Aarhus University Press, 2004), 229-237; Alan Walmsley, "Economic Developments and the Nature of Settlement in the Towns and Countryside of Syria-Palestine, ca. 565-800," *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2007): 328-329

75 Yuval Gadot and Yotam Tepper, "A Late Byzantine Pottery Workshop at Khirbet Baraqa," *Tel Aviv* 30 (2003): 151

76 Walmsley, "Economic Developments"

77 Fuks et al., "The Rise and Fall"

לא מן הנמנע שקנקני השק שימשו מכלים לשינוע על אף המבנה שלהם, שמקשה על נשיאה ביבשה ואינו יעיל לסידור בערמות במסחר ימי. ממצאי הספינה הטרופה במעגן מיכאל, ככל הנראה מן המאה השמינית, כוללים שלושים ושמונה קנקנים משלושה טיפוסים שונים, בהם קנקן מטיפוס רומי מאוחר מספר 5, גם הוא בעל צוואר קצר בהרבה מזה של קנקן עזה.⁷⁸ להבדלים הניכרים בצורתם של הקנקנים עשויים להיות הסברים שונים, לא רק הסבר פונקציונלי, כגון שינוי בתכולה, שינוי באמצעי השינוע, שינוי במנהל ובשיטות המדידה וכולי. דוגמה לקנקן שיתכן ששימש לייצוא, ואולי החליף את קנקני עזה, הוא קנקן "נבי סמואל". זהו קנקן מטיפוס זיר מאזור בית שמש, המתוארך לתקופה שמהמאה השביעית ועד המאה התשיעית או העשירית.⁷⁹ קנקנים אחדים מטיפוס זה נמצאו במצרים,⁸⁰ ועל כן הקשר שלהם למסחר מתקבל על הדעת. תכולתם של קנקנים אלה אינה ידועה, אך חוקרים סוברים כי הם נועדו להובלת יין ושמן זית.⁸¹ אם אמנם היו אלה קנקני נבי סמואל שהחליפו את קנקני עזה במסחר למרחקים, ולא נאדות עור; ואם קנקני עזה שנמצאו במחוזות מרוחקים מתוארכים בוודאות לתקופה הביזנטית,⁸² כי אז ברור שתפוצת קנקני נבי סמואל בתקופה האסלאמית הקדומה מצומצמת בהרבה מזו של קודמיהם. לסיכום, העדות הארכיאולוגית לא מלמדת על הפסקת ייצור יין במאה השמינית. את הפסקת פעילות הגיתות אפשר לתארך אחרי המאה השמינית, ויתכן שאף מאות רבות אחריה. שינויים שחלו בקנקנים בני התקופה, ובנגב לפחות מן המאה השישית, לא בהכרח נגרמו משינוי בתכולת הקנקנים או משינוי בשימוש בהם לייצוא. יתכן שהיקף

78 "Ma'agan Mikhael B", Cohen and Cvikel. על פי הקרמיקה ובדיקות פחמן¹⁴ מתוארכים הקנקנים למאות השביעית עד השמינית, אך כיתוב בדיו בערבית על הקנקן תומך בתיארוך למאה השמינית.

79 ניצן עמית-פרייס, ענת כהן וינברגר ובני הר-אבן, "ידיות קנקנים נושאות טביעות ותרומתן להבנת מערך המנהל במרחב הכפרי באזור ירושלים בתקופה האסלאמית הקדומה", **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מחקרים 11** (תשע"ח): 74-90.

80 Alison L. Gascoigne and Gillian Pyke, "Nebi Samwil-Type Jars in Medieval Egypt: Characterisation of an Imported Ceramic Vessel," in *Under the Potter's Tree: Studies on Ancient Egypt Presented to Janine Bourriau on the Occasion of her 70th Birthday*, eds. David Aston et al. (Leuven: Peeters, 2011), 417-431

81 Itamar Taxel and Nitzan Amitai-Preiss, "Marked and Inscribed Pottery Vessels of the Late Byzantine and Early Islamic Periods," in *Ramat Rahel III: Final Publication of Aharoni's Excavations at Ramat Rahel (1954, 1959-1962)*, eds. Oded Lipschits, Yuval Gadot, and Liora Freud (Winona Lake: Eisenbrauns, 2016), 2: 553-566

82 חשוב להבדיל בין חרסים בודדים באתרים מרוחקים, שהיו יכולים להגיע ממכלים בודדים בשימוש משני, ובין מספר רב של חרסים ותפוצה עקבית, שעשויים להעיד על מסחר ייעודי.

ייצוא היין מארץ ישראל פחת במאות השביעית או השמינית, ואם כך סביר שתעשיית היין הצטמצמה, אך יש צורך במחקרים נוספים על זה שנעשה בנגב, שיבחנו מכלולים קרמיים שלמים עם תיארוך מעודכן.

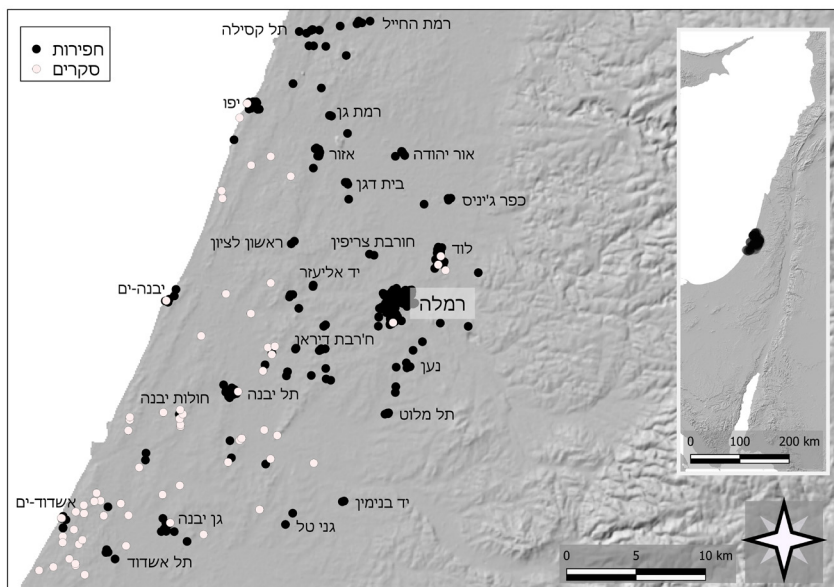
הגיתות במרכז ישראל

בעבודת הדוקטור שלי חקרתי את המרחב שבין הערים המודרניות אשדוד, תל אביב-יפו, לוד ורמלה בכדי לעמוד על דפוסי היישוב בו בתקופה האסלאמית הקדומה. האזור כולל לפחות חמישים אתרים ארכיאולוגיים עם ממצאים שתוארכו לתקופה האסלאמית הקדומה, בין המאה השביעית למאה האחת עשרה. חלקו הארכיאולוגי של המחקר כלל ניתוח חדש של מרבית הממצאים מאתרים אלה, תיארוך האתרים, ניתוח של הכלכלה ושל הקשרים ביניהם. אזור המחקר שימש מקרה בוחן מיקרו-היסטורי למרחב של ארץ ישראל או סוריה הגדולה, אף שהוא לא בהכרח מייצג. מחקרים ממוקדים עתידיים יאפשרו להשוות בין אזורים שונים ולהקיש ממצאים דומים על המרחב כולו.

המושג "נקודת ציון" משמש אותי כדי להתייחס באופן ניטרלי ומצומצם לאתר סקר או לאזור חפירה, בדרך כלל ברדיוס של שלושה עד מאה מטרים. אזור המחקר כולל יותר מ-360 נקודות ציון מחפירות וסקרים שפורסמו עד שנת 2014, מתוכן יותר מ-120 בתחומי רמלה, מצליח וישרש (איור 2).⁸³ רבות מנקודות הציון סמוכות זו לזו. רצף של נקודות ציון סמוכות, עד טווח של חמש מאות מטרים זו מזו, נקבע במחקר כאתר, כיישוב או כתחום פעילות ייחודית. קביעה זו חשובה להמשך המאמר, שבו אציג את התפקיד שאני מציעה לייחס לטיפוסי גיתות שונים. לטענתי תפקודיהן היו תלויים גם בקשר בין הגת ובין רכיבים אחרים באתר.

83 דו"ח חפירה מוקף שפורסם בשנת 2015 על גיתות ליד מפעלי "נשר" ברמלה לא נכלל בניתוח ובפרשנות הממצאים, אך אתיחס אליו במאמר: Vladimir Wolff Avrutis, *Wine Presses at the Ramla-Nesher Quarry: A Thousand Years of Winemaking* (Jerusalem: The Zinman Institute of Archaeology, 2015)

חגית נול

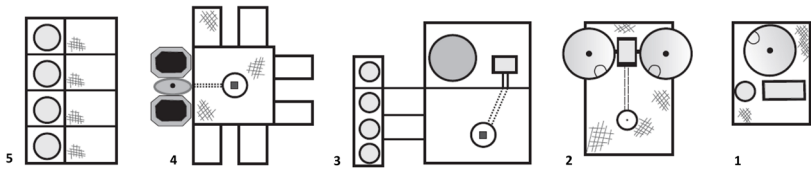

איור 2: נקודות הציון באזור המחקר, לפי חפירות וסקרים

אזור המחקר שופע שרידים אדריכליים, בהם מתקנים בנויים רבים. ניתוח מרכיבי המתקנים והקשר שלהם עם ממצאים אחרים מלמד על התמורות שחלו בהם, ועל השינוי באתרים ובאזור כולו. לצורכי המחקר חולקו כל המתקנים באזור לטיפוסים על פי מבנה, גודל, טכניקות קירוי וריצוף ועל פי מאפיינים פיזיים נוספים, כגון שיירי אפר. כדי לאפשר פרשנויות רחבות ככל האפשר, נמנעתי בשלב הראשון מזיהוי השימוש במתקנים, מאיתור מקבילות במחקר וממתן שם פרשני.⁸⁴ מתקנים עם מכלים – בורות או בריכות – מרוצפים בפסיפס לבן או בטיח הוגדרו בשלב הראשון "מתקני מכלים מורכבים". איור 3 מציג חמישה מתוך ששת טיפוסים המתקנים שזיהיתי במחקר. רוב החוקרים רואים במתקנים אלו גיתות. מתקן מכלים מהטיפוס הראשון מורכב ממשטח פסיפס, מכל עגול יחיד מרוצף פסיפס לבן בעל מדרגה וגומה, ומכלים נוספים במגוון גדלים. טיפוס זה נמצא ברמת גן, בראשון לציון (מתקן מערבי, איור 4) ובגני טל (מתקן

84 Ian Hodder and Scott Hutson, *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 167-190

מיץ ענבים תחת השמש: ייצור יין בתקופה האסלאמית הקדומה בארץ ישראל

איור 3: חמישה טיפוסים של מתקן מכלים מורכב באזור המחקר. ציור: חגית נול ורון הרן

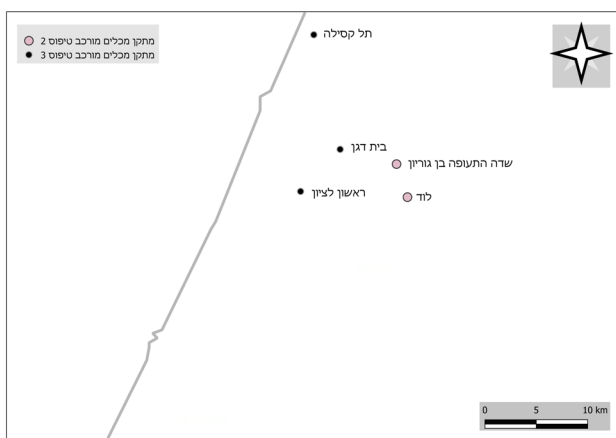

איור 4: מתקן מכלים מהטיפוס הראשון בראשון לציון, באדיבות רשות העתיקות

דרומי).⁸⁵ מתקן מכלים מהטיפוס השני כולל משטח פסיפס, שני מכלים עגולים מרוצפים פסיפס לכן עם גומה, מכל קטן או שניים בין המכלים העגולים, אבן מעוגלת עם בור במרכזה, הממוקמת במרכז המשטח, ונקז תחתי מהאבן עד המכלים הקטנים. טיפוס

85 הדד, "ראשון לציון", איור 6; עוזי עד, "רמת גן", חדשות ארכיאולוגיות 123 (2011), http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1677&mag_id=118; יואב ארבל, "הפץ חיים", חדשות ארכיאולוגיות 123 (2011), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1790&mag_id=118

זה נמצא בלוד ובנמל התעופה בן-גוריון (טְהָר אל-ח'רבה).⁸⁶ מתקן מכלים מהטיפוס השלישי דומה לקודם, אך יש בו מכל עגול יחיד. טיפוס זה נמצא בבית דגן, בתל קסילה (מתקן צפוני) ובראשון לציון (מתקנים מזרחיים א' ו-ב').⁸⁷ בשלושה מארבעת המתקנים מהטיפוס השלישי יש תוספת מאוחרת, אך לא זהה. הטיפוסים השני והשלישי הם היחידים שאפשר לייחס לאזור גאוגרפי מסוים (איור 5).

איור 5: מפת התפוצה של מתקני מכלים מהטיפוס השני והשלישי

מתקן מכלים מהטיפוס הרביעי מזכיר את שני הטיפוסים שקדמו לו עם האבן והנקז, אך זהו מתקן גדול ומורכב בהרבה. הוא כולל משטחים או תאים רבים סביב המשטח המרכזי ושני מכלים עגולים, רבועים או משושים. טיפוס זה נמצא בישראל במקבצים אחדים בנגב הצפוני, בדרום השפלה ובאזור חיפה.⁸⁸ באזור המחקר זוהה הטיפוס בח'רבת דיראן,

86 דניאל ויינברגר, "ט'הר אל-ח'רבה", *חדשות ארכיאולוגיות* 116 (2004), http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=23&mag_id=108; דניאל ויינברגר, "לוד, אזור התעשייה הצפוני", *חדשות ארכיאולוגיות* 123 (2011), http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1843&mag_id=118

87 מרטין פייילשטוקר ואריה קפטייטקין, "בית דגן", *חדשות ארכיאולוגיות* ק"ח (1998): 85-84; Etan Ayalon, "Roman and Byzantine Wine Presses at Tell Qasile," in *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, eds. Etan Ayalon, Rafael Frankel, and Amos Kloner (Oxford: Archaeopress, 2009), 195-202; Eran Shavit, "A Complex of Two Wine Presses in Rishon Le-Zion," *ibid.*, 239-242

88 דינה אבשלום-גורני, נמרוד גצוב ורפאל פרנקל, "גת מורכבת במשמר העמק: עדות לשיא התפתחותה של תעשיית היין בישראל", *עתיקות* 58 (תשס"ח): 61-58, איור 8.

איור 6: מתקן מכלים מהטיפוס הרביעי בגני טל, באדיבות רשות העתיקות

בגני טל (מתקן צפוני, איור 6), ובגרסה כלשהי בתל קסילה (מתקן דרומי).⁸⁹ מתקן מכלים מהטיפוס החמישי, הטיפוס האחרון בסדרה, שונה מהאחרים. המתקן מורכב מסדרה של תאים מלבניים בגודל 6 מ"ר בערך, מרוצפים פסיפס לבן, שנוקזו למכלים רבועים או מעוגלים. טיפוס זה נמצא בנען (איור 7), ביפו ובמצליח.⁹⁰ גם החלק שנוסף למתקן מהטיפוס השלישי שנמצא בבית דגן הוא מהטיפוס החמישי.⁹¹ את המתקן ביפו פירשו החוקרים כמתקן למיצוי נוזלים ולא גת יין. באתרים אחרים, כגון תל קסילה וראשון לציון, מופיעים יותר מטיפוס אחד, אך הטיפוסים השני והחמישי בלעדיים באתריהם.

89 עד, "חפץ חיים", איור 3; Ayalon, "Tell Qasile"; דייגו ברקן, "רחובות (דרום), ח' דיראן", *חדשות ארכיאולוגיות* 126 (2014), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10589&mag_id=121

90 חגית טורגה, "ח' א-נענה", *חדשות ארכיאולוגיות* 122 (2010), http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1455&mag_id=117; אמיר גורולזני וג'ני מרכוס, "רמלה (דרום)", *חדשות ארכיאולוגיות* 122 (2010), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1335&mag_id=117; יואב ארבל וליאור ראוכברגר, "יפו, מתחם מגן אברהם", *חדשות ארכיאולוגיות* 127 (2015), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=23799

91 פיילשטוקר וקפיטיקין, "בית דגן", איור 117. לא ניתן לפרסם מחדש את תוכנית האתר.

חגית נול

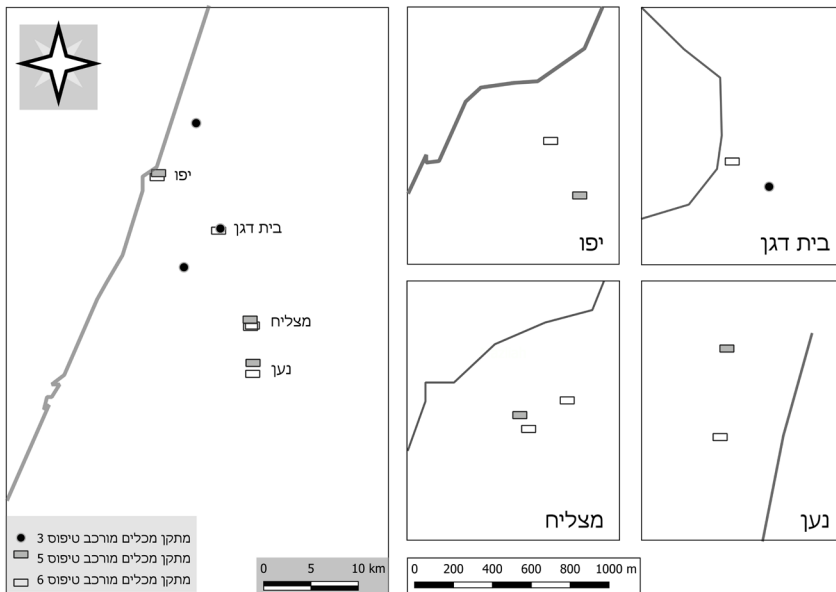

איור 7: מתקן מכלים מהטיפוס החמישי בנען. צילום: חגית טורגה, באדיבות רשות העתיקות

איור 8: מתקן מכלים מהטיפוס השישי במצליח. צילום: אמיר גורזלזני, באדיבות רשות העתיקות

מיץ ענבים תחת השמש: ייצור יין בתקופה האסלאמית הקדומה בארץ ישראל

איור 9: סמיכות של מתקני מכלים מהטיפוסים השלישי, החמישי והשישי

מתקן המכלים מהטיפוס השישי נבדל מהאחרים בפרשנות שהוא מקבל. זוהי סדרה של מכלים רבועים, מטוחים, שונים זה מזה בגודלם ובעומקם, חלקם מחוברים ביניהם בצניור. מתקנים מהטיפוס זה נמצאו במצליח בשתי נקודות ציון (איור 8), בבית דגן, ביפו ובנען.⁹² השימושים השכיחים שיוחסו למתקן הם צביעת בדים או עיבוד עורות.⁹³ אלא שהעדויות המועטה מטקסטים מוקדמים, שנכתבו בין המאה הראשונה

92 יואב ארבל, "יפו, מתחם שוק הפשפשים", *חדשות ארכיאולוגיות* 120 (2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=900&mag_id=114 (שלא פורסמה), אצל אמיר גורזלזני ואריולה יקואל, "בית דגן", *חדשות ארכיאולוגיות* 125 (2013). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=5419&mag_id=120, אמיר גורזלזני, "רמלה (דרום)", *חדשות ארכיאולוגיות* 121 (2009). http://www.hadashot-esi.org.il/Report_Detail.aspx?id=1254&mag_id=115; גיל ציוני, "הפירת הצלה בחורבת נייענה", *פרסומי הפירות יישומיות* 3 (2008): 39-42; Oren Tal and Itamar Taxel, *Ramla (South): An Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods* (Tel Aviv: Tel Aviv University, 2008), 100-103

93 למשל עופר שיאון, "שרידי יישוב מהתקופה האסלאמית הקדומה ברמלה", *עתיקות* 46 (תשס"ד): 71; שמעון גת, "עיר מוסלמית משגשגת - כלכלתה של רמלה בימי הביניים", *קתדרה* 123 (תשס"ז): 47-48.

למאה השתים עשרה, מתארת כי צביעת בדים נעשתה תמיד במכלים ניידים עם מים חמים, או במכלים שהוצבו מעל אש.⁹⁴ במחקר זיהיתי מתאם מלא בין נוכחותו של הטיפוס השישי ונוכחות מתקן מכלים מהטיפוס החמישי. בבית דגן המתקן הנוסף הוא מהטיפוס השלישי עם תוספת דומה לטיפוס החמישי. המרחק בין שני הטיפוסים בארבעת האתרים לא עולה על 450 מטרים (איור 9). בהמשך המאמר אציע שמתאם זה אינו מקרי, ושייתכן שמתקן המכלים מהטיפוס השישי שימש בתעשיית התירוש.

תיארוך הגיתות

תיארוך פעילויות באתר מן התקופה הביזנטית או האסלאמית נעשה בדרך כלל על פי ממצאים מתארכים כמו מטבעות, מאובנים מנחים מקרמיקה או מזכוכית וממצא בוטני מפוחם שנבדק בבדיקות פחמן-14. אולם רבים מהממצאים הניידים שימשו במשך עשרות שנים ואף יותר, ולאחר שימושם הראשוני נלקחו לעיתים לשימוש משני במקום אחר.⁹⁵ במילים אחרות, ממצאים אלה אינם יכולים לספק תיארוך וודאי. אחד הפתרונות לקושי בתיארוך אתרים הוא שימוש באדריכלות ככלי מתארך משלים משום שמבנים ומתקנים נותרים במקומם. נוסף על כך, רבים מהם עברו שינויים מהירים יחסית, בדומה לקרמיקה ולזכוכית, כך שרכיבים בהם יכולים להיפך בעצמם למאובנים מנחים. בשיטת עבודה זו הצבתי רכיבים אדריכליים, הכוללים טכניקות בנייה וטיפוסים מסוימים של מתקנים, ברצף כרונולוגי מן המאה השביעית עד המאה האחת עשרה. את הרצף הכרונולוגי שחזרתי על בסיס הסטרטיגרפיה מחפירות רבות באזור המחקר.⁹⁶ רכיבים אחדים, כגון ריצוף בפסיפס לבן או שימוש בחומר מליטה, לא נשאו מאפיינים כרונולוגיים בתהליך בדיקה זה, ויש להניח ששימשו לאורך כל התקופה. לעומת זאת העידו רכיבים אחרים על שימוש מובהק במאה מסוימת, או על הופעה ממאה מסוימת, ואתם היה אפשר לתארך באופן יחסי. בשלב הבא תיארכתי את הרכיבים האדריכליים באופן מוחלט על פי ממצא נייד, על פי קשר סטרטיגרפי ברור באתרים אחדים, ובהשוואה לתיארוך מבריתת הקשתות ברמלה, שבה מופיעים חלק מהרכיבים.

94 אמיר גורלזוני, "תעשייה ותכנון עירוני בעיר רמלה וסביבתה: כלכלה וטכנולוגיה בארץ-ישראל בתקופה האסלאמית הקדומה (634-1099 לסה"נ)" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2014), 108. ראו למשל אל-שייך, **נהאית אל-ירתבה**, 72; Earle Radcliffe, "The Stockholm Papyrus: An English Translation with Brief Notes," *Journal of Chemical Education* 4 (1926): 979-1002; Robert J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, 2nd ed. (Leiden: Brill, 1964), 4: 116, 132

95 למשל Taxel, *Fragile Biography*, 129-131

96 Nol, "Dating"

את הכלי שאני מציעה לתיארוך על פי שרידים אדריכליים מסוימים ועל פי מאובנים מנחים, יש לבחון באזורים נוספים בסוריה הגדולה. לעת עתה כלי זה משמש אותנו כדי לתארך את הגיחות ואת האתרים הסמוכים להן באזור המחקר.

טבלה 1 סוקרת את כל הרכיבים האדריכליים האופייניים לתקופות קצרות שיכולתי לזהות באזור המחקר, את התיארוך היחסי שלהם (שלב א' עד ה') ואת תיארוכם המוחלט (בין שנת 601 לשנת 1040 לספירה). הרכיבים כוללים בין השאר טכניקה של שילוב חרסים בטיח, המתוארכת לשיטתנו מהמאה התשיעית עד אמצע המאה העשירית; רצפות פסיפס צבעוני, שאפשר לתארך עד המאה השביעית, ומאוחר יותר מן המאה האחת עשרה; ובנייה בדֶבֶשׁ – חומר מליטה מעורב בחצץ, המאפיינת את התקופה שמסוף המאה התשיעית ועד המאה האחת עשרה. בהמשך אראה אילו מן המרכיבים אפשר לזהות במתקני המכלים המורכבים באזור המחקר.

טבלה 1: תיארוך רכיבים אדריכליים מאזור המחקר

רכיב אדריכלי/שלב (שנים)	שלב א (700-601)	שלב ב (800-701)	שלב ג (880-801)	שלב ד (960-881)	שלב ה (1040-961)
פסיפס צבעוני או נושא כתובת	V				
ריצוף באבנים שטוחות מלבניות		?	V	V	
רובד חרסים בין שכבות טיח				V	
חרסים משולבים בטיח			V	V	
קמרונות בצורת חבית				V	V
דֶבֶשׁ				V	V
קנקנים שלמים משוקעים ברצפה			V	V	V

כל מתקן מכלים תוארך במדויק ככל האפשר לפי רכיביו האדריכליים ורכיבים בנקודת הציון שלו (טבלה 2). את שלב הבניה של מתקני המכלים מהטיפוס השני, שנמצאו בלוד ובסביבתה, אפשר לתארך למאה השביעית על פי תיארוכן המוקדם של נקודות הציון שהמתקנים הללו נמצאו בהן, ועל פי התיארוך המאוחר יותר של תיקונים שנעשו בהם. הטיפוסים הראשון, הרביעי והחמישי מיוחסים לשלב ד', מסוף המאה התשיעית עד אמצע המאה העשירית. יוצא דופן הוא המתקן בנען, שאינו מתוארך, והוא מאוחר בהכרח מנקודת הציון, שתוארכה לשלבים א'-ג'. מתקן מכלים מהטיפוס השלישי הוא טיפוס מעבר, בעיקר על סמך התוספות בו. לפיכך אפשר לתארך את בנייתו למאות השמינית או התשיעית (שלב ג' או ד').

טבלה 2: רכיבים אדריכליים המסייעים בתיארוך, שנמצאו במתקני המכלים או בנקודות הציון שלהם

טיפוס	מתקן באתר	רכיבים לתיארוך במתקן	השלב שאליו תוארך המתקן	רכיבים נוספים לתיארוך באותה נקודת הציון	תיארוך נוסף לנקודת הציון
1	רמת גן	רובד חרסים	ד'		
	ראשון לציון (מערב)	רובד חרסים, דָּבֶשׁ	ד'		
	גני טל (דרום)			קנקן משוקע	ג'-ה'
2	נמל התעופה בן-גוריון	חרסים בטיח (שלב מאוחר)	ג'-ד' (שלב מאוחר)	פסיפס	א'
	לוד			פסיפס	א'
3	בית דגן	דָּבֶשׁ	ד'-ה'	אבני ריצוף	ד'
	תל קסילה (צפון)			אבני ריצוף, דָּבֶשׁ	ד'
	ראשון לציון (מזרח, א')	דָּבֶשׁ, רובד חרסים	ד'		
	ראשון לציון (מזרח, ב')	חרסים בטיח	ג'-ד'		
4	תל קסילה (דרום)			אבני ריצוף, דָּבֶשׁ	ד'
	ח'רבת דיראן	קמרונ חביתי	ד'-ה'	אבני ריצוף?	ד'
	גני טל (צפון)	דָּבֶשׁ, קנקן משוקע	ד'		

5	נען			פסיפס, קנקן משוקע, אבני ריצוף	א'-ג'
	מצליח	דבֶשׁ	ד'-ה'	אבני ריצוף, קמרון חביתי?	ד'

מניחות הממצאים לעיל עולה כי רק מתקן מכלים מהטיפוס השני מתוארך לתקופה הביזנטית-אומיית (שלב א'). המתקנים מהטיפוסים הראשון, הרביעי והחמישי נבנו בסוף המאה התשיעית או במאה העשירית (שלב ד'). התיארוך של מתקן המכלים מהטיפוס הרביעי מפתיע במיוחד כי במחקר מקובל לתארך אותו לתקופה הביזנטית. אולם בחינה מחודשת של הממצא בשני אתרים שלא נסקרו במחקר שלי מראה כי גם בהם טיפוס זה איננו ביזנטי דווקא. הדוגמה הראשונה היא בעבדת. מתקן מהטיפוס הרביעי תוארך לתקופה הביזנטית,⁹⁷ אך חרצני ענבים רבים שנמצאו באתר הם מן המאה השמינית או התשיעית, ומאפשרים לתארך את המתקן לתקופה זו, לפחות תיאורטית.⁹⁸ הדוגמה השנייה היא ארבעה מתקנים מהטיפוס הרביעי שנמצאו ליד מפעלי "נשר", ותוארו לתקופה הביזנטית. רוב הממצאים הקרמיים והמטבעות באתר תוארו למאות החמישית עד השמינית, כלומר הם עשויים להיות מן התקופה הביזנטית וגם מאוחרים ממנה. יתר על כן, בתשתית של אחד המתקנים (F-497) נמצא מטבע מן המאה השביעית, ולפיכך תיארוכו בוודאות מאוחר יותר משסברו.⁹⁹ המתקנים ב"נשר" נבנו ברובם בדבֶשׁ, שיטת בנייה שאני מתארכת לסוף המאה התשיעית. מחקר מחודש באתרים שזוהה בהם הטיפוס הרביעי עשוי להציג ממצא אסלאמי קדום ולספק תיארוך מעודכן למתקנים.

תיארוך הגיתות על פי רכיביהן האדריכליים מלמד כי פריסת הגיתות השנתנה במשך הזמן, ומרמז על התרחבות אזורי גידול הגפן. במאה השביעית באזור המחקר נמצאו גיתות בסביבת לוד בלבד. במאות השמינית והתשיעית נוספו גיתות ממערב לאזור זה, בין ראשון לציון ובית דגן לבין תל קסילה. דרומה משם, בח'רבת דיראן (ליד רחובות), נענע ובגני טל נמצאו גיתות ומתקני מיצוי רק בסוף המאה התשיעית. גורמים רבים היו עשויים לתרום להתרחבות גידול הגפן במאות התשיעית והעשירית לספירה: תוספת מקורות מים טבעיים או מלאכותיים, שינויים חברתיים וצורכי שוק משתנים, ביקוש גובר לחקלאות מניבה לצורכי מיסוי או גורמים אחרים. ראוי להקדיש מחקר נוסף לביורור גורמים אלה.

97 אבשלום גורני, פרנקל וגצוב, "גת מורכבת", 61; גבי מזור, "גתות כנגב", קדמוניות י"ד (תשמ"א): 60-51.

98 Bucking and Erickson-Gini, "The Avdat in Late Antiquity Project"

99 Avrutis, *Wine Presses*, 28-54

השימוש בגיתות

הייעוד של מתקני המכלים, כמו ייעודן של עדויות ארכיאולוגיות אחרות, אינו מובן מאליו. אם אמנם שימשו כגיתות, עולה השאלה מה הסיבה לקיומם במקביל של שלושה טיפוסים באותם האזורים, ואפילו באותו האתר – גני טל. כדי לענות על שאלה זו יש להשוות את כל הרכיבים בטיפוסים אלה, להקיש מהעדויות ההיסטוריות ומהעדויות האתנו-ארכיאולוגיות בחברות מודרניות, ולנתח את הממצא בתוך ההקשר המרחבי שלו. כזכור, כל המתודות הללו מספקות סברות בלבד באשר לייעודם של המתקנים.

ארבע תכונות עיקריות מבדילות בין שלושת הטיפוסים המאוחרים ועשויות להצביע על שימושים שונים. התכונה הראשונה היא מספר המשטחים או התאים החיצוניים: רק מתקני מכלים מהטיפוס הרביעי והחמישי הם בעלי תאים רבים. תכונה שנייה היא מספר המכלים הגדולים: במתקן המכלים מהטיפוס הראשון יש מכל רחב בודד (כמו בטיפוס השלישי). במתקן המכלים מהטיפוס הרביעי יש שני מכלים רחבים (כמו בטיפוס השני), ובמתקן מהטיפוס החמישי יש מכלים צרים רבים יותר. התכונה השלישית היא קיומו של מכל קטן עם גומה וניקוז, שנמצא בכל הטיפוסים מלבד החמישי. התכונה האחרונה היא קיומה של האבן עם הבור, שניתן לראות במתקן המכלים מהטיפוס הרביעי (וכן בטיפוסים השני והשלישי), אך היא לא נמצאת במתקנים מהטיפוס הראשון והחמישי. מהשוואה זו עולה כי הטיפוס החמישי, הנמצא ביפו ובמצליח, שונה מהותית מכל האחרים כי הוא חסר מכל קטן, אבן ומכלים רחבים.

חוקרים זיהו שימוש במתקנים דומים לטיפוס החמישי בלבנט מסוף המאה התשע עשרה ואילך. דוגמה לשימוש במתקן כזה תועדה ברמת הגולן בשנות השישים: הענבים הובאו לשני משטחים עליונים, ומשם הועברו לשלושה תאים לדריכה ברגליים. מתאים אלו נוקז המיץ לתאים נמוכים יותר שהיו בהם גומות לשיקוע המוצקים. לאחר מכן נסחטו הזגים באחד התאים בחבית מחוררת שאבנים וקרשים הונחו על פתחה, ונלחצו באמצעות קורה מחוברת לאבני משקולת. לאחר מכן הועבר התירוש לקדרות נחושת ובושל לסירוף (דבס). לבסוף הועבר הסירוף לבורות סמוכים לקירור, ומהם לאחסון. שאריות הסירוף מהקדרות ומהבורות הועברו לשקי בד ונסחטו פעם נוספת.¹⁰⁰

החוקרים מסכימים על תפקידם של רוב המרכיבים. ראשית, לריבוי התאים בטיפוסים הרביעי והחמישי אפשר להציע כמה הסברים: ביצוע של כמה פעולות בו-זמנית, למשל הנחת ענבים בשמש במכל אחד ודריכתם במכל אחר; הצורך לקלוט

100 דן אורמן, "בית גתות לייצור דבש ענבים בגולן", *טבע וארץ* ט"ז (תשל"ד): 173-176. ראו גם Gustaf Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina*, (1935; repr., Tübingen: Universität Tübingen, 2013), 4: 355-356, fig. 96

יכול גדול של בעל אדמות יחיד; או דריכה בו־זמנית של יכול מועט מבעלי אדמות אחדים.¹⁰¹ אם שירת המתקן כמה מגדלים, כמתואר באפשרות האחרונה, הוא היה עשוי להיות חלק מעסק פרטי שהשכיר את התאים, או מתקן שיתופי שנוהל בידי קהילה. שנית, המכלים הרחבים ברוב הטיפוסים מפורשים כבורות איגום, שבהם נעשתה ככל הנראה גם התסיסה הראשונית. המכלים הקטנים שבתחתיתם גומה שימשו בורות שיקוע. תהליך השיקוע מיועד לזקק את המיץ ממוצקים, אך הוא אורך זמן ובמהלכו עשוי המיץ להתחיל לתסוס. היעדר מכלים קטנים וגומות מהטיפוס החמישי מרמז שמתקן זה שימש לדריכת ענבים ולמיצויים, אך לא לייצור יין, כפי שנעשה במתקן המתועד ברמת הגולן. בשאר הטיפוסים יכלה להתקיים תסיסה, ועל פי היגיון זה שאר הטיפוסים הם גיתות יין.

שלישית, רוב החוקרים מסכימים כי האבן עם הבור במשטח המרכזי נועדה למכבש בורג שסחט את שאריות הזגים בגת, ומכאן שהבור שימש לקיבוע הבורג.¹⁰² גם אורמן סבור כי הבור ("תפוח") שימש לסחיתת הזגים, אך הציע כי הסחיטה נעשתה ידנית בעזרת אבנים מתאימות.¹⁰³ העדות האתנו־ארכיאולוגית מרמת הגולן – שם נסחטו הזגים במתקן שאינו מותיר שרידים ארכיאולוגיים – עשויה להסביר את היעדרה של האבן המשמשת לסחיטה בטיפוס הראשון. בהתאם לפרשנות זו הטיפוס הראשון היה מתקן פשוט יותר מהאחרים, ולכן האבן נעדרת ממנו. אולם הימצאותם של מרכיבים אחרים במתקן מרמזת על סיבה אחרת לכך שהאבן לא נמצאה בו, סיבה הקשורה בייעוד שלו. המיץ שנסחט מהזגים ומהכתושת בשלב האחרון הוא באיכות נמוכה יותר ומצריך שיקוע ממושך. כך בייצור יין מודרני, וכך עולה גם מטקסט מן המאה הרביעית.¹⁰⁴ בהתאם להסבר זה, במתקנים מהטיפוס הראשון חסרה האבן המשמשת לסחיטה מפני שנעשה בזגים שימוש רווחי יותר. פרשנות חלופית קרובה לשימוש שנעשה כיום בזגי ענבים ליישון יין אדום.¹⁰⁵ בהתאם לכך ייתכן שהמסחטה מילאה

101 אבשלום־גורני, פרנקל וגצוב, "גת מורכבת", 64; איילון, פרנקל וקלונר, "ייצור יין בארץ־ישראל", 31.

102 למשל אבשלום־גורני, פרנקל וגצוב, "גת מורכבת", 51; Yehoshua Dray, "The Wine Making Process in the Improved Byzantine Wine Press," in *Olive Oil and Wine Production in Eastern Mediterranean during Antiquity*, eds. Adnan Diler, Kaan Şenol, and Ümit Aydinoglu (Izmir: Ege Üniversitesi Yayinlari, 2015), 191-198

103 אורמן, "בית גתות".

104 Roger B. Boulton et al., *Principles and Practices of Winemaking* (Gaithersburg: Aspen, 1998), 91; Andrew Dalby, trans., *Geoponika: Farm Work. A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook* (Totnes: Prospect Books, 2011), 156

105 Boulton et al., *Winemaking*, 212, 222

שני תפקידים: סחיטת מיץ וזיקוק הזגים. אם מתקן המכלים מהטיפוס הראשון שימש לייצור יין לבן, לא היה צורך בזגים ולא נדרשה מסחטה.

כאמור, המקבילות המודרניות של המתקן מהטיפוס החמישי שימשו לייצור תירוש, שיועד להכנת סירופ דְּבֶס. הטיפוס השישי, שנמצא בדיוק באותם האתרים (איור 9), דומה למתקן הבורות ברמת הגולן שבו קורר הסירופ לאחר בישולו. באזור המחקר המתקנים משני הטיפוסים אינם נמצאים בסמיכות כמו במתקנים המודרניים, אך הם קרובים יחסית. לפיכך אפשר להסיק כי הטיפוס החמישי שימש לייצור תירוש, ויתכן שחלק מהתירוש בושל להכנת סירופ. המשפטן מאלף אבן אָנֶס מהמאה השמינית מזכיר את התוצר של תהליך זה, תירוש ענבים מבושל, בקשר לארץ ישראל, ויתכן שהוא מוזכר גם באחת מתעודות ניצנה.¹⁰⁶ פרשנות אחרת מתבססת על מתכונים של משקאות אלכוהוליים בני התקופה, שרובם הותססו ויושנו בקנקנים. מכאן שהמיץ שיוצר בטיפוס החמישי היה עשוי לתסוס ולהפוך ליין בהמשך. משימתו של המְחַתֵּסב למנוע מבני החסות להכניס תירוש לעיר (מְצִיר) ולהכין יין בבתים לא בהכרח מעידה על כך שיהודים ונוצרים ייצרו יין או שהמְחַתֵּסב מנע זאת בעדם. אולם עדות זו מרמזת על כך שיין יוצר באופן פרטי, אולי אפילו בהסתר. מציאות אפשרית זו מתיישבת עם העדויות האחרות.

את אופן הייצור המתואר במתקן מהטיפוס החמישי, וכן את מיקומו באתרים מרכזיים וגדולים יחסית, אפשר לפרש כפיקוח של סמכות כלשהי על פעילותו כדי שלא תתפתח בו תסיסה. הזמן שבו פותח מתקן זה תואם לאיסורים המוקדמים הידועים לנו מתחילת המאה התשיעית, וכן לנרטיב של אכיפת האיסור על ידי הטולונים בסוף המאה התשיעית. מכאן שהפיתוח הטכנולוגי עשוי לרמז על תמורות חברתיות ופוליטיות, כגון הקפדה רבה יותר על קיום האיסורים באסלאם, או אכיפת האיסורים בישובים מרכזיים, אך יש צורך בעדויות נוספות כדי לאשש זאת.

סיכום

מחקר זה מציע כי במאות התשיעית והעשירית, לאחר מאתיים או שלוש מאות שנים של שלטון מוסלמי, נבנו גיתות חדשות בארץ ישראל, ומבני גיתות השתכללו והשתנו. טענה זו אינה מתיישבת עם האיסור על שתיית אלכוהול המופיע בטקסטים משפטיים מן המאה התשיעית ואילך, ולא עם המציאות שטקסטים אלה מבטאים לכאורה. נוסף על כך, טענתי מנוגדת לנרטיבים היסטוריים של חוקרים מודרניים, שמתבססים על טקסטים מתקופות שונות ומאזורים שונים, ואשר מתארים מציאות חד-ממדית

106 זהר עמר, "ה'דבס' בארץ ישראל בימי הביניים", מחקרי יהודה ושומרון 5 (1995): 241-248.

וא־היסטורית. למעשה, הספרות עצמה מצביעה על פער בין המציאות ההיסטורית המורכבת והדינמית לבין האידיאל המשפטי והתפיסות הא־היסטוריות. מגוון טקסטים עוסקים בייצור אלכוהול, שיווקו וצריכתו בתקופת האסלאם הקדום ומאוחר יותר. נוסף על כך נראה כי אכיפה גורפת של האיסור בארץ ישראל החלה רק במאה השתים עשרה או אפילו במאה הארבע עשרה. הארכיאולוגיה תומכת בפרשנות החלופית הזו ומציגה פרקטיקות מגוונות הקשורות ביין, שרק שבריר מהן תועד בכתב.

בחינת הגיתות במרכז ישראל מציגה בבירור תעשיית יין מפותחת, העשויה להעיד על ייצור בכמויות גדולות שעודד את הפיתוח. מחקר זה לא חן אם הייצור יועד לכלכלה המקומית או לייצוא, ולא ביקש לתאר מגמה של "עלייה" או של "שקיעה" בייצור בהשוואה לתקופות אחרות. המידע הקיים אינו מאפשר לנו לדעת מי הפעיל את הגיתות באזור המחקר ומי נהנה מתוצרתן – מוסלמים או אחרים. אולם העדות הארכיאולוגית מאזור המחקר תורמת כמה פיסות מידע חשובות. ראשית, הפריסה הגאוגרפית של הגיתות מלמדת כי ענף ייצור היין באזור המחקר התרחב עם הזמן. שנית, רכיבי המתקנים והתפקידים שמילאו בתהליך מצביעים על כך שבאזור יוצרו מוצרי תירוש מגוונים. פרשנות זו מקבלת תמיכה מעדות הגאונים על מגוון סוגי יין שהיו בנמצא בתקופתם. הסיפור המעניין ביותר שמתקבל מפרשנות הממצא הוא זה של מתקן המכלים מהטיפוס החמישי, המתוארך לסוף המאה התשיעית, שיועד כנראה לייצור תירוש לא מותסס. יתכן שייצורו של תירוש בתקופה זו הושפע מאכיפת האיסור על החזקת יין בערים גדולות, כפי שעולה גם ממקורות כתובים בני התקופה, ויתכן שהוא הושפע מצורכי שוק חדשים של קהילה מוסלמית.